

Євген Лавренко.

ОХОРОНА ПРИРОДИ НА УКРАЇНІ.

І. Організація охорони природи на Україні та установи, що відають охороною природи.

До революції питання охорони природи на Україні ставили головним чином популярні й почасти наукові товариства. Ці організації провадили переважно пропаганду ідей охорони природи. Особливо багато зробило колись в цій справі „Харьковское Общество Любителей Природы“ та його незмінний Голова, проф. В. І. Таліїв. Урядові установи за минулих часів були далекі від того, щоб конкретно поставити справу охорони природи.

І лише після революції питання, сполучені з охороною природи, були поставлені в державному масштабі.

При С.-Г. Науковому Комітеті Наркомзему України ще з 1919 року існувала Секція Охорони Природи, а з 1924 року — Комісія Охорони Природи, що функціонує й досі ¹⁾ (про неї далі буде).

Дуже важливе значіння в справі організації охорони природи на Україні має постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету — ВУЦВК'у від 16/VI-1926 р. про загальну організацію охорони природи на Україні ²⁾. Згідно з цією постановою, всіма пам'ятками природи на Україні відає Народний Комісаріят Освіти (а саме — Управління Науковими Установами) та його місцеві органи.

На відповідні установи Народного Комісаріату Освіти покладається: 1) розробляти відповідні законопроекти що до охорони пам'яток природи на Україні (оголошення заповідників державного значіння то-що); 2) реєструвати пам'ятки державного значіння та організовувати реєстрацію пам'яток місцевого значіння; 3) організовувати експедиції для вивчення пам'яток природи і взагалі організовувати науково-дослідчу роботу в справі вивчення пам'яток природи; 4) пильнувати, щоб охоронялося конкретні пам'ятки природи. Щоб провадити цю роботу організується Центральний Комітет Охорони Природи.

Згідно з цією постановою пам'ятки природи розподіляється на пам'ятки державного значіння й пам'ятки місцевого значіння. Зміст цих назов зрозумілий без особливих пояснень. Пам'ятками державного значіння відають безпосередньо відповідні центральні органи Н. К. О. і утримуються ці пам'ятки з державного бюджету; пам'ятками місцевого значіння відають місцеві органи (Окр. Виконавчі Комітети) і утримуються вони (пам'ятки) з місцевого бюджету.

Загальний догляд за охороною пам'яток природи доручається відповідним центральним установам Народного Комісаріату Освіти та його місцевим органам. Без відома згаданих установ пам'яток природи не можна передавати новим власникам, нищити і взагалі міняти їх нормальний стан.

¹⁾ З 1-Х 6. р., після реорганізації С.-Г. Наукового К-ту, Комісія ця існує при Досвідному Відділі НКЗС, до відання якого перейшли й організовані С.-Г. Наук. К-том заповідники. *Ред.*

²⁾ „Оложення про пам'ятки культури й природи“ — див. „Вісти ВУЦВК'у“, 2. VII. 1926 р., Ч. 148 (1736).

Особливо цінні з наукового боку пам'ятки природи оголошується постановою Ради Народніх Комісарів (на подання Н. К. О.) заповідниками державного значіння. Заповідники місцевого значіння оголошується постановою Округових Виконавчих Комітетів (за вказівками Н. К. О.).

Такий зміст цієї постанови В. У. Ц. В. К'у.

Ще трохи раніше (кінець 1925 року) при Управлінні Науковими Установами (Укрнауці) було організовано посаду Центрального Інспектора в справі охорони пам'яток природи. Тепер майже скінчено організацію Центрального Комітету Охорони Природи, до складу якого входять і представники зацікавлених урядових та громадських організацій та відомі вчені, що їх персонально запрошується. Центральний Інспектор зараз є проф. О. Федоровський (Харків, Н. К. О., Укрнаука); науковий секретар — М. Тихий.

Щоб організувати охорону природи на місцях, в 4 найбільших центрах України заведено (з кінця 1925 року) посади Краєвих Інспекторів Охорони Природи. На обов'язку Краєвих Інспекторів є: 1) організація Краєвих Комітетів Охорони Природи; 2) складання реєстрів пам'яток природи відповідного району, опис їх і, взагалі, вивчення, а також вибір найцінніших пам'яток природи для дальшого затвердження; 3) організація місцевих (округових, районних) відділів Комітету; 4) догляд за фактичною охороною пам'яток природи; 5) популяризація ідей охорони природи.

Краєві інспектори охорони природи зараз є:

Харківський район (схід України, охоплює 13 округ) — Є. Лавренко (Харків, Клочківська, 52, Ботанічний Сад).

Київський район (північна та північно-західня частина України — 17 округ) — М. Шарлемань (Київ, вул. Жертв революції, 23).

Одеський район (південна Україна — 7 округ.) — професор А. Бравнер (Одеса, Дьогтярна, 29).

Дніпропетровський район (центральна частина України — центр. Наддніпрянщина — 5 округ) — проф. М. Акимів (Дніпропетровське, І. Н. О., просп. К. Лібкнехта, 18).

Звичайна річ, що робота згаданих молодих установ Охорони Природи на протязі їх ще недовгого існування в значній мірі полягала у виявленні найцінніших пам'яток природи на Україні. Взято на облік і зареєстровано біля 2.000 пам'яток природи по таких категоріях: 1) географічні комплексні пам'ятки природи, 2) геологічні пам'ятки природи, 3) цілинні степи, 4) ліси, 5) озера й болота, 6) піскові участки, 7) поодинокі старі дерева, 8) парки та штучні насадження наукового значіння, 9) рибні місця, 10) місця пташиних селищ, 11) місця багаті на звірину, 12) мисливські заповідники та ще деякі¹⁾.

Окрім реєстрації пам'яток природи, органи охорони природи Н. К. О. мають стежити за цілістю тих пам'яток природи, що їх взято на облік і вживати всіх можливих для них заходів у боротьбі з крадіжками, то-що.

Центральний Комітет спільно з Комісією Охорони Природи при С. - Г. Наук. К - ті України розробив низку проектів організації заповідників державного значіння. Частину цих проектів затвердила Рада Народніх Комісарів, (а саме — проекти що до степового заповідника „Асканія - Нова“, Надморських Озівсько - Чорноморських Заповідників), а деякі з них (як

¹⁾ Цю реєстрацію ще не закінчено й зібраний матеріал ще остаточно не систематизовано.

от проект організації піскових заповідників на Нижньому Дніпрі) перебувають в стадії оформлення.

Організовано сітку кореспондентів у справі Охорони Природи.

Центральний Комітет почав видавати збірник під назвою „Охорона Природи на Україні“. Вийшов перший випуск, присвячений переважно описові окремих пам'яток природи.

Комісія Охорони Природи при С.-Г. Науковому К-ті України, доки не було організовано Інспектури Охорони Природи при Наркомосі, виконувала низку функцій згаданих попередю організацій по охороні природи НКО (реєстрація пам'яток природи, обслідування їх та наукове вивчення, видання та розповсюдження відповідних анкет то-що). Але з часу організації Інспектур та Комісій Охорони природи при Укрнауці, згадана Комісія СГНКУ обслуговує головним чином ті великі заповідники державного значіння, що належать Наркомземові. Це будуть такі державні заповідники: 1) Степовий — „Чаплі“ (Кол. Асканія-Нова); 2) Надморські Озівсько-Чорноморські заповідники; 3) Лісовий — ім. Шевченка, понад Дніпром, біля Канєва; 4) Заповідник Дніпрової пійми — „Конча-Заспа“, з Рибною Станцією, — на Дніпрі, близько Київa. На обов'язку згаданої Комісії є головним чином організація науково-дослідчої роботи в заповідниках, що є у віданні Наркомзему, а також безпосередній догляд за цілістю пам'яток природи в цих заповідниках. Комісія ця також розробляє проекти організації тих заповідників, що їхні вжитки належать або є у віданні НКЗС. Згадані проекти розробляється в контактi з відповідними організаціями НКО (з Центральним Комітетом Охорони Природи).

Голова Комісії є проф. О. Яната, заступник В. Аверин; науковий секретарь Є. Друзенко.

Отже, ми маємо низку організацій урядового характеру, що видають охороною природи на Україні. Але цю роботу не можна провадити з потрібною інтенсивністю та глибиною без громадської допомоги. А з цього боку справа стоїть не зовсім добре.

Товариства дослідників природи на Україні щойно починають організовуватись. В цій справі ми відстали навіть од довоєнного часу.

Чималу роботу в цьому напрямкові провадить лише ВУСМР,¹⁾ що регулює полювання та рибальство на Україні та організовує мисливські й рибальські заказники.

II. Пам'ятки природи на Україні²⁾.

В цьому розділі буде коротко розглянено найцікавіші пам'ятки природи України по окремих категоріях (див. попередю), незалежно від того чи їх вже оголошено заповідниками, чи ні.

Але перше ніж перейти до огляду найцікавіших пам'яток природи на Україні, варто спинитися на питанні: за яким принципом вибрати пам'ятки природи з поміж численних природних (природничо-історичних) об'єктів того чи іншого краю.

Пам'ятки природи можуть бути двох оснєвних типів: 1) окремі роди або екземпляри тварин чи рослин; сюди треба віднести і невеличкі геологічні пам'ятки (окремі скелі, наметні, „баранячі лоби“ і т. ин.); 2) окремі участки, що ілюструють ті чи інші явища географічного порядку — рослинні суспільства, біоценози, цілі ландшафти і т. ин.

¹⁾ ВУСМР — Всеукраїнська Спілка Мисливців та Рибалок.

²⁾ Для цього розділу я використав переважно матеріали Центрального Комітету Охорони Природи при Укрнауці. Є. Л.

Спинімося на першій групі.

Кожний рід рослин чи тварин, що в тій чи іншій мірі стоїть на шляху до зникнення, можна захищати до пам'яток природи і якимось охороняти. За критерій, що дозволить зачислити той чи інший рід тварин до пам'яток природи (першого типу) і охороняти його, може стати також і безпосередня корисність даного роду для якоїсь галузи господарчої діяльності людини. Отже, в даному разі за оснiвнi критерії стають головним чином рідкість або корисність об'єкта.

Принципи вибору пам'яток природи другого (географічного) типу інші. Оснiвна ознака цього типу — комплексність. Ці пам'ятки природи розташовані на певній площі, яку можна схарактеризувати не лише з погляду рослинності чи тваринного світу (що в кожному конкретному випадкові може нас цікавити), але й з погляду ґрунтового вкриття цього участка, рельєфа, мікрорельєфа і т. ін. Разом з тим береться на увагу й охороняється в тій чи іншій мірі цілий комплекс явищ — якимсь географічне ціле.

Такі участки повинні репрезентувати незайманий стан навіть не стільки рідких, дивних явищ, скільки характерних для даної країни чи для певного її району.

Такі участки, що їх по можливості абсолютно охороняється, мають, звичайно, величезне наукове значіння. Тут можна вивчати всі елементи природного комплексу в їх взаємних відносинах.

Але треба пам'ятати, що ці участки є разом з тим і координовані комплекси природних продукційних сил. І з цього погляду збереження таких географічних комплексів, з метою вивчення їх, має велике значіння і для народного господарства.

**Комплексні
географічні
пам'ятки
природи ¹⁾.**

До комплексних географічних пам'яток природи безумовно треба захищати *Надморські Заповідники* (державного значіння) на північному березі Чорного та Озівського морів, декретовані РНК УСРР від 14-VII — 1927 року („Вісти ВУЦВК“ 29-VII — 27 р.). Загальна площа цих комплексних надморських заповідників біля 25.000 гектарів суходолу (без водної — морської території). Сюди входять такі вжитки:

1) Солоно-озерна дача біля початку Кинбурнської Коси. Прекрасно виявлений комплекс природи піскових масивів Дніпрового Низу.

Пісковий степ у комплексі з дрібними дубовими та березовими гайками, солоними лучками й чималими озерами по зниженнях. На побережжі Ягорлицької затоки в межах дачі багато морських перетоків.

2) Частина Ягорлицького півострова та надморська смуга 3 верстві завширшки понад берегами Тендерівської та Джарилгачької затоки. Трав'яно-полинові солонцеві степи в комплексі з трав'яно-степовими западинами та подиками. По самому морському побережжю чималі простори мокрих надморських солончаків з відповідною рослинністю та ґрунтами.

3-6) Острови: Довгий, Орлів, Тендер та Півострів Джарилгач. ²⁾ Перші два острови невеликі; останній — завдовжки 60 верст. Півострів Джарилгач також має чималу площу. Зазначені острови та півострів (окрім Орлового острова) являють собою, очевидно, гирлові

¹⁾ По суті всі пам'ятки природи, що їх розглядається в цьому нарисі, можна зачислити до комплексних або географічних пам'яток (див. попереднє). Але для зручності (практичної) їх треба класифікувати далі: цілини, ліси і т. ін.

Далі згадуються типі степів, природні райони та інш. Див. Є. Лавренко: „Рослинність України“. Вісник Природознавства. 1927. 1, 2.

²⁾ Та ще декілька малих островів у Тендерівській затоці.

бари стародавнього Дніпра. Вони складаються з піскових товщ та морського черепашняку. Що-до їхньої рослинності, то вона складається з досить різноманітних типів: пісового степу, рослинності розбитих пісків та літторальної надбережної смуги, мокрих солончаків та солончакових луків, що в їхньому складі трапляються деякі характерні рідкі роди. На острові Тендері трапляються також зарості кущів.

7) Острів Чурюк на Сиваші (частина острова). Острів поріс полиновими та трав'яно-полиновими солонцевими степами із своєрідним родом полину *Artemisia taurica* Willd; трапляється тут і рослинність мокрих надморських солончаків та солончаково-солонцевого комплексу.

8-10) Острів Бирючий, Обиточенська та Білосарайська Коси на північному побережжю Озівського моря. Зазначений острів та коси є гирлові бари невеликих річок, що впадають в Озівське море. Рослинність на них складається головним чином з літторальної надморської смуги, пісового степу, мокрих солончаків та солончакових луків.

Але всі згадані урочища, що входять до комплексу Надморських заповідників, мають особливе значіння що-до своєї орнітофауни. На цих островах гніздує сила різноманітних надморських птахів; деякі тут і зимують. Окрім того (а це ще важливіше), на всіх цих урочищах спинаються птахи під час осінніх та весняних перелітків. Північне побережжя Чорного та Озівського морів стоїть на роздоріжжі багатьох шляхів перелітних птахів, що летять на-весні в Європейську частину Союзу і почасти в Західній Сибір.

Отже, заборона полювати в згаданих заповідниках охороняє пташине населення (і, таким чином, мисливське господарство) величезних просторів Союзу.

До комплексних (географічних) пам'яток природи треба зарахувати також *Піскові Заповідники Нижнього Дніпра*; проект організації їх зараз є на затвердженні в Раднаркомі.

До цих заповідників зараховано такі урочища (загальна площа 8.700 гектарів):

1) Урочище „Трудове“ на Іванівській арені (2.000 десятин — 2.200 гектарів), що межує, між иншим, із згаданою Солоно-Озерною лісовою дачею. В межах цього урочища ми бачимо первісний (незайманий) ландшафт піскових масивів лівобережної надлучної тераси Дніпрового Низу. Рельєф м'яко-хвилястий. Піскові ґрунти поросли пісковим степом. По зниженнях („сагах“) порозкидані дубові та березові гайки, а також піскові мокрі солончаки.

2) Урочище „Буркути“ (6.000 дес. — біля 6.500 гектарів) на Чалбаській арені. Рельєф виразно-горбкуватий, пошматований. Піски мало поросли піськовою рослинністю. Скрізь порозкидані величезні дюни навіювання. По глибоких улоговинах березові гайки. Тут же містяться так звані „Буркутські плавні“ — знижене рівне місце, вкрите засоленими луками в комплексі з болотами, що поросли очеретом та дубовими гайками.

Ці урочища цікаві, між иншим, як місця, де можна спостерігати природний процес закріплення пісків (природня меліорація пісків).

Цілини. Перейдімо тепер до розгляду цілин як пам'яток природи.

Автор цього нариса на підставі всіх літературних та анкетних відомостей виявив, що на Україні останніми часами (на протязі 10-15 років) спостерігалось біля 180 цілинних степових участків; з них особливе значіння мають ті участки, що збереглися досі.

В лісо-степовій підзоні (в межах поширення барвистих широколисто-трав'яних або лучних степів) відома зараз лише цілина

Михайлівського кінного заводу в Сумській окрузі (що раніше належала гр. Капністу). Останній раз автор цього нарису одвідав її біж. року (1927, VII). Лишилося всього щось біля 215 десятин; їх використовуються як сіножать і, почасти, як випас. Стан цілини загалом добрий (що-до цілоти рослинного вкриття). Цілина оця має надзвичайно велике наукове значіння, бо вона тимчасом єдина, що добре збереглася, на всю лісо-степову підзону.

Окрім того, є деякі дані про те, що в володіннях Дубровського кінного заводу, в Лубенській окрузі, є цілина¹⁾. Але цілини цієї досі ніхто не обслідував. В правобережній частині лісової підзони учасків цілинного степу зараз не відомо.

Дослідники ще мають відшукати учаски цілини в районі правобережного лісо-степу (якщо цілина тут взагалі збереглася), а також виділити під охорону цілинний учасок солонців в районі Наддніпрянських степів (лівобережжя).

Переходячи до дальших на південь — барвистих типчино-ковилових степів, мусимо відзначити, що на лівобережжі, в районі поширення цих степів, збереглися ще чималі учаски цілини.

Найбільші з них належать державним кінським заводам (Держкінзаводам). Так, в Старобільській окрузі (район Наддонецьких степів) є такі цілини:

Стрілецька цілина	6.251 дес. ²⁾
Лимарівська „	6.684 „
Деркульська „	3.498 „
Ново-Олександрівська	5.714 „

Разом 22.147 дес.

Використовується ці цілини як сіножаті та як випаси. За дослідженнями 1927 року, цілини ці добре збереглися³⁾.

Цілини ці мають виразний балковий рельєф; тому на них є багато всяких ухилів та схилів різних експозицій. Це, звичайно, також сприяє різноманістності рослинного вкриття. Для цих цілин характерна наявність дерезняків, а також солонцевого комплексу та піскових учасків (по тих місцях, де ґрунт утворюється з пород крейдяної системи).

Характерна також присутність бабаків — великих степових гризунів, що швидко зникають. Їх особливо багато на Стрілецькій цілині, а на Деркульській та Лимарівській цілинах — дуже мало.

На цих цілинах конче треба організувати заповідні ділянки. Особливо придатні для цього цілини — Стрілецька, Лимарівська та Деркульська. Дуже бажано організувати тут великий степовий заповідник державного значіння.

В межах поширення цього ж таки типу степів, але вже в районі Донецького лісо-степу, відома також велика цілина (Провальська цілина), що належить Провальському військовому кінному заводу

¹⁾ Цю цілину оглянув, з доручення Харк. Комісії Охорони Пам'яток Природи й Культури, в кінці вересня 1927 р., полтавський ботаник С. Іллічевський. Збереглася вона, як виявилось, значно гірше за Михайлівську.

²⁾ Площі цілин подано для 1925-27 р. Назви цілин відповідають назвам заводів.

³⁾ Біжучого (1927) року коштами Харківської Краєвої Комісії Охорони Пам'яток Природи й Культури та Комісії Охорони Природи С.-Г. Наукового Комітету України проведено попереднє геоботанічне обслідування згаданих цілин в Старобільській окрузі, з метою — виділити учаски для заповідників. Дослідження проводили Є. Лавренко, Г. Дохман та І. Зоз.

(площа цілини 7.500 дес.). Тут також конче потрібно виділити заповідний участок¹⁾.

За відомостями, що їх одержала нещодавно Харківська Краєва Комісія Охорони Природи, чимало невеликих цілин (не одвіданих і не досліджених) є в західній частині Донецького Кряжу, в Артем вській окрузі. Тут таки, при селі Криворіжжі (Криворізької Сільради, Гришинського району), є дуже велика цілина (3.909 десятин), якої ніхто з дослідників ще не одвідував. Використовується її як сіножать.

На жаль, досі невідомі участки цілинного степу в Бердянсько-Маріупільському районі.

В районі Надозівських степів (Маріупільська округа, на схід од річки Кальміуса) відомо декілька невеликих цілин і одна чимала, а саме Хомутівська цілина (Буденівського району), що має площу 1095 десятин. В межах цієї цілини по-де-куди відслонюється сарматський вапняк Цю цілину Маріупільськ. ОВК оголосив заповідником і вона безпосередньо підлягає Маріупільському Музею Краєзнавства.

В районі Надсамарських степів (частина Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької округ), в Полтавській окрузі, відомо багато невеликих участків цілини, але всі вони, як виявив С. Іллічевський перебувають в дуже поганому стані і на шляху до зникнення (відома Струківська цілина, цілина Гамовецького та інші). Тут таки є так звана Академічна цілина—заповідник Всеукраїнської Академії Наук,—або Розумовський Степ (біля Карлівської цукроварні). Ця цілина також збереглася погано.

В цьому ж таки районі (Надсамарські степи) по річкових долинах розташовані чималі простори засолених ґрунтів з відповідною рослинністю. Особливо великі вони понад річкою Самарою. Біля озера Лимана (в долині цієї річки) трапляється низка надморських солончаків рослин. Тут конче треба знайти участок для заповідника.

В Правобережній частині району поширення барвистих типчинно-ковилових степів Й. Пачоський знайшов і описав²⁾ низку цілинних участків загалом невеликих, що збереглися, очевидно, гірше а ніж відповідні цілини на сході України (напр., в Старобільській окрузі). Пачоський відзначив цілини в околицях села Нової Праги. Зінов'ївської округи, в околицях ст. Долінської (в колишніх маєтках Калагеоргій-Алкалаєва), Криворізької округи, та біля с. Бобринець, Зінов'ївської округи. Цих цілин протягом останнього десятиріччя ніхто не одвідував. Можливо, біля ст. Долінської ще збереглися цілинні участки, бо для околиць цієї станції Пачоський зазначає кілька цілин.

Перейдімо тепер до району поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів (інакше—Надчорноморських степів).

В цьому районі є, тимчасом єдиний на Україні, *Державний Степовий Заповідник* (загально-союзного значіння) „Чаплі“ ім. Х. Раковського (кол. Асканія-Нова).

Загальна площа неораної цілини біля 32.000 гект., з них під абсолютно заповідним степом—6.000 дес. (6.600 гект.). Заповідний степ розташований двома участками (один—1.800 дес., другий—щось біля 4.200 дес.).

¹⁾ За ініціативою органів охорони природи НКО Луганський Окр. Виконком постановив (у біжучому р.) виділити 500 дес. цієї цілини під заповідник.

У вересні біжучого року цю цілину оглянув Є. Лавренко та А. Олексієв. Ця цілина майже найкраща, бо має надзвичайно своєрідний гірський ландшафт: кряжі, величезні скелі, каньон р. Провалля і т. инш.

²⁾ Й. Пачоський. „Описание растительности Херсонской губ. II. Степи“.

Вказівки на літературу, що торкається інших місцевостей, див. у вищезгаданій роботі Є. Лавренка.

Цілина ця є зразок південних вузьколистих типчинно-ковилових степів, з характерним рослинним вкриттям та фавною (між иншим, є степовий орел, що тепер зникає), надзвичайно рівнинним рельєфом, великими подами („Великий Чапельський Під“ та ин.).

При Заповідникові є: 1) Науково-Степова Станція з кількома відділами: ботанічним, зоологічним, ґрунтовим; 2) Зоотехнічна та 3) Фітотехнічна станції й 4) славнозвісний Зоопарк.

Заповідник має свій науковий орган — „Вісті Державного Степового Заповідника „Чаплі“ (вийшли вже I, II і III т.т.; IV і V т.т. — друкується). Цим Заповідником безпосередньо керує Наркомземсправ України (через згадувану вже Комісію Охорони Природи).

Про инші участки цілиних степів у районі поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів тепер нічого не відомо.

На Правобережжі з цієї групи степів Й. Пачоський описує кілька цілих участків: 1) біля ст. Ток (Криворізька округа), 2) в колишній економії К. Фальц-Фейна — Іванівка (Херсонська округа), 3) біля економії Яковлівки, Херсонська округа, де зливаються річки Висунь та Інгулець.

На Лівобережжі в західній частині Мелітопольської округи О. Ян ата 1912 року одвідав та описав чимало невеличких та середнього розміру цілин, що належать до різних варіантів вузьколистих типчинно-ковилових степів.

З'ясувати — чи існують цілини, що їх описали Й. Пачоський та О. Ян ата — це є чергове завдання дослідників природи на півдні України.

Попереду вже було зазначено, що по зниженому узбережжю Чорного та Озівського морів, от Кінбурнської Коси до гирла річки Молочної, простяглася неширока смуга засолених ґрунтів — глибоко-стовпуватих солонців — з рослинністю трав'яно-полинового степу та солончаків з рослинністю, що складається з надморських галофітів.

На щастя, чималі участки рослинності цих засолених ґрунтів увійшли до площі Надморських заповідників. А саме, по Чорноморському узбережжю: 1) частина Ягорлицького півострова (особливо західня частина), 2) побережжя Тендерівської та 3) Джарилгацької заток, 4) по побережжі Озівського моря — частина острова Чурюка.

Відслонення гірських порід. На Україні трапляються відслонення різноманітних гірських порід; найцікавіші з них — відслонення граніту, кам'яновугільних пісковиків та лупаків (Донецький кряж); крейди й третинних вапняків.

Відслонення згаданих порід є, звичайно, по-перше геологічні пам'ятки природи (особливо це торкається відслонень граніту, пісковиків та лупаків). Але в однаковій мірі це є об'єкти й ботанічного характеру, бо відслонення згаданих гірських порід вкриті своєрідною рослинністю, з низкою родів, дуже характерних для тих чи інших відслонень. Більшість ендемиків української флори росте якраз на відслоненнях (головним чином — крейди та граніту).

Отже, вибіраючи заповідники, треба мати на увазі так геологічні, як і ботанічні моменти.

Як відомо, Україну в напрямкові з крайнього північного заходу (з Волині) на південний схід (Бердянсько-Маріупільський район) перетинає гранітово-гнейсовий масив. По-де-куди граніто-гнейси вкриті осадовими породами, але дуже часто, особливо по річкових долинах та по балках, трапляються відслонення гранітів та гнейсів. На піднесених плато граніто-гнейси відслонюються рідко.

З цього погляду надзвичайно цікаві так звані „Кам'яні моголи“ — участок відслонень граніту на плато (Маріупільська округа).

ст. Розовка). Це участок справжнього гірського ландшафту, з високими гранітовими скелями. Загальна площа — 600 гектарів. Флора надзвичайно своєрідна. Окрім звичайних родів рослин, що на Україні сполучені з відслоненнями граніто-гнейсів, тут трапляються два роди, відомі тимчасом лише для цього місця, а саме: деревій *Achillea glaberrima* Klokov та волошка *Centaurea pseudoleucolepis* Kleorov.

Тут було натраплено і на аркто-альпійський рід папороти *Woodsia alpina* Aschers., що на Україні більше ніде не трапляється. Тут гніздують деякі інтересні птахи, як от степовий журавель, рожевий шпак то-що.

Маріупільський Окрвиконком зачислив (постанова від 5-IV—1927 р.) Кам'яні Могили (600 гектарів) до місцевих заповідників і доручив Маріупільському Музеєві їх охороняти.

Дуже бажано виділити, як заповідники, деякі участки каньйоноподібної долини р. Калміуса, нижче с. Карані. Тут трапляється два роди рослин — ендемики гранітів, що над Калміусом: буськи *Erodium Beketowi* Schmalh. та чебрець *Thymus graniticus* Klok. et Schost.

Дуже хороші участки є на південь від с. Чермалик, далі на південь од с. Красновки (біля хут. Клепфера).

Гранітові схили на правому березі річки Кальчика (окол. м. Маріуполя), що мають площу 5 гектарів, за постановою Маріупільського Окрвиконкому вже вилучено з загального користування, як місцевий заповідник.

Чергове завдання органів Охорони Природи — виділити гранітовий заповідник понад р. Дніпром, в порожистій його частині, на південь од м. Дніпропетровського. Тим більше, що тут зараз провадяться роботи Дніпрельстану, які дуже відмінять місцевий ландшафт. На жаль, ми так мало знаємо природу цього району, що визначити місце, придатне для заповідника, майже неможливо.

В районі правобережної частини кристалічного (гранітово-гнейсового) масиву конче потрібно визначити, що найменше, два участки гранітових відслонень для заповідника: на північному заході — на Волині — та на півдні.

Інспектор Охорони Природи Одеського району А. Бравнер намічає для такого невеличкого заповідника місце на березі долини р. Бугу, по-між м. Первомайським та с. Ак-Мечетею (Первомайської округи), на Гарді біля с. Грушівки, де є великі кам'яні казани. Треба з'ясувати, чи рослинність тут досить характерна.

В районі Донецького Кряжу є багато відслонень кам'яновугільних пісковиків та лупоків, що відіграють велику роль в місцевому ландшафті. Дуже характерні відслонення в межах Провальського кінзаводу („Королівські скелі“), біля с. Успенської, а також по верхів'ях р. р. Міуса, Глухої та ще деяких. Багато річок тут мають каньйонуваті долини.

Бажано намітити для заповідання участки відслонень кам'яновугільних порід в Донецькому Кряжі разом з байрачними лісками (про це буде далі).

Переходимо тепер до крейдових відслонень які на Україні скупчені гол. чином на лівобережжі р. Пн. Дінця і почасті на його правобережжі. Надзвичайно цікаво виділити деякі участки крейдових відслонень і абсолютно їх охороняти. Це допоможе з'ясувати багато питань, що сполучені з проблемою походження крейдових відслонень, як субстрату для надзвичайно своєрідної рослинності (серед якої багато є ендемиків південного сходу Європейської частини Союзу).

Найбагатші крейдові відслонення на Україні є на річці Осколі біля с. Двурічної, де й треба насамперед вилучити такі участки.

Відслонення крейди з дуже багатою рослинністю є також по горішній та середній течії р. Айдара в Старобільській окрузі.

На крейді в Куп'янській окрузі, понад р. Вовчою (біля с.с. М. Вовчої та Ефремівки), трапляється рідкий ендемічний кущик — крейдяне вовчаче личко *Daphne Sophia Kalenicz.*¹⁾, який треба абсолютно охороняти. Про сосну на крейді над р. Дінцем („Святі Гори“) буде говоритися далі.

Ліси. Як відомо, через північну частину України (Українське Полісся) простяглася лісова зона. Хоч тут і багато лісів, але вони дуже руйнуються й міняються під впливом людини. Через те й тут треба заснувати лісові заповідники.

В найдавший північно-західній окрузі України — Коростенській, в межах Правобережного Полісся, збереглися участки лісів в їхньому типовому первісному стані. Особливо інтересні з такого боку два лісництва.

Білоцерківське лісництво. Замисловицька лісова дача, урочище „Корабельне“ (або „Корабель“), за 15 верстов од м. Житомира.

Як сповіщає директор Коростенського Округового Музею М. Бурчак-Абрамович, найкраще зберігся в цьому лісництві квартал 59.

Цей квартал можна поділити на дві частини²⁾. Західня частина являє собою добре захований участок біоценози діброви Полісся на суглинистій пісковині. Перший позем творять старі дуби (200 — 350 — 400 років); дуби в поперечному перетині мають $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ (— 3) аршини. Дуби хорошого росту. Другий позем творить головним чином граб, з домішкою берези, осики та сосни. Рідкий підлісок (3-й поз.) складається з ліщини, березок, бруслини бородавчастої та європейської, черемухи та инш. Дальші поземи складаються з зіллястої рослинності та мохів. Четвертий позем складається з високих папоротів та инших зіллястих рослин: папороть *Athyrium filix femina* (L.) Roth. та *Aspidium filix mas* Sw., горошок весняний — *Orobus vernus* L. купина *Polygonatum officinale* (L.) All., любка дволиста — *Platanthera bifolia* (L.) Rich. та инші. Дальший п'ятий позем складається з квасниці *Oxalis Acetosella* L., переліски *Anemone Hepatica* L., одинарника *Trient lis europaea* L., копитняку *Asarum europaeum* L., гніздівки *Neottia nidus avis* (L.) Rich., звичайної медунки — *Pulmonaria officinalis* L. Останній (шостий) позем складається з мохового вкриття.

В східній частині урочища „Корабельне“ змінюються ґрунтові умови. З'являються скелі червоного граніту; ґрунт робиться супісковий. Діброва перетворюється на ліс борового характеру, з перевагою сосни та з домішкою берези, дуба, граба. Окремі сосни до 1 саж. в обіймищі. Підлісок тут творять зарості дуже характерного для Волинського Полісся куша азалії *Azalea pontica* L. В місцях, де цього кущика немає, ми знаходимо густе вкриття з розвильня *Lycopodium clavatum* L., родів ґрушанки *Pirola*, дрібних ягідних кущиків — брусниці *Vaccinium vitis idaea* L., *V. Myrtillus* L. і т. инш.

В Замисловицькій лісовій дачі є, до того, прекрасні сфагнові болота. Трапляється зрідка в цьому лісництві ялина.

Фавна дуже характерна. Із ссавців тут трапляються єовки, лисиці, куниці, борсуки, дикі кабани, дикі кози. Заходять лосі, нещодавно трап-

¹⁾ Окріче згаданих пунктів, на території України, цей кущик трапляється лише в сумежних частинах Курщини та Вороніжчини в РСФРР.

²⁾ Цей опис зроблено головним чином на підставі матеріалів, що їх Укрнаука одержала від М. Бурчак-Абрамовича.

лявся ведмідь. З птахів трапляються чорний бусел *Ciconia nigra* L., пугачі, орябці, тетеруки, журавлі (на болотах) та багато інших.

В цих лісах багато виходів червоного граніту; є оригінальні, подібні до грибів, гранітові скелі.

Це одна з найважливіших пам'яток природи на Україні. Квартал 59 та сумежні треба оголосити заповідником державного значіння. Тимчасом, до відповідного декрету, Центральний Комітет Охорони Природи в контакт з Всеукраїнським Управлінням Лісами (ВУПЛ'ом) вжив заходів, щоб припинити рубати дерева і взагалі використовувати якомсь згаданий квартал.

Ушомірське лісництво в Коростенській окрузі, що має площу біля 14.000 десятин. Тут переважає ліс середнього віку, але трапляються участки дуже старі. Добре виявлена борова рослинність Полісся (брусниця *Vaccinium Myrtillus* L., мучниця *Arctostaphylos uva ursi* (L.) Spr. та ще деякі) та рослинність сфагнових боліт — журавина *Vaccinium Oxycoccus* L., баговиння *Ledum palustre* L., андромеда *Andromeda polifolia* L.

З фавни особливо цікавий бобер. Тут бобер трапляється частіше, ніж де-інде на Україні. З птахів трапляється небагато глушців *Tetrao urogallus* L., тетеруків *Lyrurus tetrix* L., орябців *Tetrastes bonasia* L. Трапляються також дикі кабани *Sus atilla* Thom.

Це лісництво інтересне і з боку геологічного. В ньому трапляються відслонення граніту та граніто-гнейсу. Є тут також чимало характерних явищ, як от так звані „баранячі лоби“, кінцева морена, еоценові поклади з багатою (копальною) флорою і т. ін.

М. Шарлемань пропонує заснувати в цьому лісництві бобровий заповідник¹⁾, Але тут є всі дані для організації комплексного заповідника природи Західного (Волинського) Полісся.

На лівобережному Поліссі поки ще не намічено лісових участків, придатних для заповідання²⁾.

Перейдімо тепер до лісо-степової смуги.

Спинімося зразу на вододільних лісах. На крайньому заході України, на Поділлі (район Подільських лісів), в Проскурівській окрузі, біля р. Збруча, в межах Сатанівського підлісництва Городоцького лісництва (біля с. Іванківці) є єдиний на Європейську частину Союзу (за межами Криму та Кавказу) масив природного букового насадження („Бучина“). Розмір масива — 200-300 гектарів³⁾. Цей масивчик компактний і розташований в тому місці, де проходить пасмо третинних копальних атолів, так звані „Товтри“ (або Медоборські гори). Отже, якби виділити оцей буковий масивчик з участком згаданих Товтр, то утворився б комплексний заповідник, що заховав би в собі природу одного з найоригінальніших ландшафтів західної України.

Вододіл межі річками Дністром та Бугом (Подільські ліси) нещодавно являв собою майже суцільний лісовий масив. Характерно, що тут трапляється дуже багато (між деревною, кущовою та зіллястою рослинністю) західних форм, що далі на схід не йдуть. Цілу низку цих родів треба охороняти. З деревних та кущових порід це можна сказати

¹⁾ М. Шарлемань. „Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи до його охорони“. Охорона пам'яток Природи на Україні. Збірник І. Харків, 1927. Стор. 32.

²⁾ Як ласкаво повідомили співробітники дослідчої партії ВУПЛ'а (а саме В. Шмідт, П. Погребняк, Д. Вороб'йов та П. Кожевников), що прощували цього року (1927) в лівобережному Поліссі, в Ново-Глухівській та почасті Чернігівській округах знайшли вони невеличкі природні насадження ялини (*Picea excelsa* Link.).

Безумовно треба оголосити найкращі з цих участків з ялиною заповідниками.

³⁾ Дані що до цього масиву ласкаво подав С. Постригань.

про: бруслину *Evonymus nana* M. B., береку *Pirus torminalis* Ehrh., сріблясту липу *Tilia argentea* Desf., клокичку *Staphylaea pinnata* L., кізіль *Cornus mas* L.

Окрім того, в цьому районі (Подільські ліси) треба вибрати ще участок вододільного масиву для заповідника.

В районі Правобережного лісостепу, з погляду для нас цікавого, треба по-перше відзначити один з найдальших на південь вододільних масивів, а саме — Чорний ліс, біля ст. Знаменка, Зінов'ївської округи. Лісова рослинність тут дуже характерна для вододільних лісів правобережного лісостепу. Між иншим, тут є місце, де ізольовано росте бруслина *Evonymus nana* M. B. З тварин тут водяться дикі кози (козулі), куниці, вовки та інші. По балці Чорнолісці, на березі озера, є одно з найдальших на південь України сфагнових боліт, яке треба охороняти.

З ініціативи місцевого лісного Сидорова²⁾, в Чорному лісі виділено невеликий заповідний участок.

В цьому ж таки районі Правобережного лісостепу є заповідник, що утримується з державного бюджету (по лінії Наркомзему) — Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка, на правому березі Дніпра, в районі м. Канева. Дубово-грабовий ліс. Тут і Шевченкова Могила. Окрім того, заповідник репрезентує загальний ландшафт правого первісного берега Дніпрові долини. Площа біля 2.000 десятин.

Конче потрібно також відшукати для заповідника лісовий масив в центральній частині району Правобережного лісостепу.

Перейдімо до району Лівобережного лісостепу.

На правому березі р. Ворскли, в межах Полтавської округи, біля с. Диканьки є заповідний участок лісу вододільного типу, так зване „Парасюцьке“. Загальна площа заповідника — 140 десятин. Цікаво, що тут проходить східня межа поширення грабу *Carpinus Betulus* L. Характерна лісова фауна. Заповідник охороняється коштами Полтавського Музею та Полтавського Округового Відділу ВУСМР'у.

Треба також відшукати для заповідника участки вододільного лісу на вододілі по-між р. р. Ворсклою та Пслом в Ахтирській чи Сумській округах.

Один з найдальших південних вододільних лісових масивів (з перевагою дуба, без граба) є лісовий масив, що вкриває правий берег р. Пн. Дінця, на південь од м. Зміїва, біля Коробових та Зайцевих хуторів (Харківської округи). Тут взагалі бачимо надзвичайно характерний ландшафт для долини лісо-степової річки. Правий (первісний материковий) еродований балками берег долини вкритий дубовим лісом. Першу заливну терасу вкриває старий заплашний ліс („Хомутки“); піскова тераса вкрита бором („За донецьким“ та „Бишкінським“). В лісі на правому березі р. Дінця, між иншим, є місце, де ізольовано росте велетенська сосонка *Equisetum maximum* Lam. Тут треба заснувати великий комплексний заповідник державного значіння, що охопив би всі згадані геоморфологічні елементи.

Частина (дуже невелика) правобережної діброви, що належить місцевій Донецькій Біологічній Станції, є вже заповідник. Так само й краща частина заплавного дубового лісу (урочище „Хомутки“) з дуже великою охабою (старицею) Дінця — „Білим озером“ та з характерною фауною (велика колонія сірих чапель, диких голубів-синяків *Columba oenas* та ин.) є заказник ВУСМР'у.

Отже, ґрунт для організації великого заповідника тут уже підготовлений.

²⁾ За ласкавим повідомленням С. Постригана.

Перейдімо тепер до байрачних лісків. На правобережжі, в районі Молдавських степів, трапляється особливий — західний тип байрачних лісів, із західно-європейськими родами дубів *Quercus sessiliflora* Salisb., *Q. lanuginosa* Thuill., що по інших районах України не трапляються. Проф. А. Бравнер радить ¹⁾ для заповідника такий байрак, що лежить найдалше на південь б. с. Павлівки Захар'ївського району, Одеської округи, в якому, окрім волохатого дуба *Quercus lanuginosa* Thuill., трапляється також характерний для цих лісів куш — сумах *Rhus cotinus* L.

В районі Наддонецьких степів, по еродованому балками правобережжю долини р. Оскола, є дуже інтересний великий дубовий байрачний ліс біля ст. Моначиновки, Куп'янської округи. Тут трапляється ціла низка рослин, що далі на схід не заходять, як от: перевицьвіт *Primula officinalis* (L.) Hill, тонконіг лісовий *Poa remota* Schmalh. та інші. Що сталося з цим байраком на протязі останніх років — не відомо.

Дуже характерні своєрідні байраки (переважно дубові та дубово-ясеневі) трапляються в районі Донецького лісо-степу. Байраки тут розташовуються по глибоких балках, частенько каньйоноподібних, з відслоненими скелями пісковику серед ліса на дні балки та по її схилах. Ціла низка рослин характерна для байраків Донецького кряжу, як от: *Arum orientale* M. B., *Lysimachia verticillata* M. B. та інші.

Найкраще збереглися байраки по балках, що впадають в долину річки Глухої — дача „Глуха“ (верхів'я р. Глухої), дача „Леонтіїв байрак“ та дача „Дерезовата“. Найбільше збереглися, очевидно, перша й остання дачі. Леонтіїв байрак дуже попсований шахтами для здобування вугілля, що порозкидані серед лісу. Але і в цьому урочищі на дні балки можна виділити деякі дуже характерні участки, де росте багато велетенської сосонки *Equisetum maximum* Lam. Згадані байраки Донецького Кряжу характером своїм становлять вже перехід до невеличких вододільних лісів.

Всі згадані попереду дачі понад річкою Глухою зараз належать до Тимірязівського лісництва.

В цьому ж такі райони є відомий байрак у балці Грабовій (біля села, що має ту саму назву), в якому (байракові) ізолювано росте природне грабове насадження з *Carpinus Betulus* L. Балку Грабову конче треба зробити заповідником. Але є відомості, що цю балку передано селянам.

Добрі й дуже характерні для Донецького Кряжу байрачні ліски є також по балках Комишуватій та Матвієвій біля підніжжя гори Савур-Могили (Сталінська окр., Амвросіївський район). На схилів гори є також дубовий лісок. Савур-Могила — дуже висока гора, розташована на пологістому плато, на правобережжі р. Міуса. З нею сполучена ціла низка народніх переказів та пісень. Дуже бажано оголосити цю гору заповідною в цілому (вона ж бо, через каменистість, не має жадного практичного значіння).

На південь від Донецького Кряжу, в районі Бердянсько-Маріупільських степів, біля с. Ігнатівки, уже в районі поширення гранітових відслонень, є один з найдалших південних байрачних лісків (єдиний природний лісок в межах згаданого району). Це урочище „Дубки“ розташоване в балці, що має ту саму назву. В зіллястій рослинності трапляються згадані попереду роди *Arum orientale* M. B., *Lysimachia verticillata* M. B., характерні для байраків Донецького кряжу ²⁾.

¹⁾ В листуванні з Центральн. Інспектурою.

²⁾ Цей лісок 1925 року одвідали були ботаники М. Клоків та Ю. Клеопов; тоді вони ще застали його цілий.

Далі будемо говорити про соснові та мішані ліси надлучних других річкових терас.

На правобережжі (район Правобережного Лісостепу) треба вилучити для охорони учасок борів та чималого болота „Ірдинь“, над річкою Тясмином.

В районі Лівобережного Лісостепу особливо інтересні й характерні бори над р. Пслом в Сумській окрузі. Тут треба вилучити учасок борів, у котромусь із таких місць: біля села Низи, біля с. Межирічі та біля міста Лебедина (урочище „Маськи“, або біля с. Боровеньки, де є сфагнові болота). В зазначених місцях, окрім звичайних борових форм (роди грушанок—*Pirola* та инш.) є ізольовані від суцільного ареалу колонії борових ягідних кущів: брусниці *Vaccinium vitis idaea* L. та чорниці *V. Myrtillus* L.

В районі Наддонецьких степів, над р. Дінцем, там, де саме впадає р. Красна (біля с. Кременної), є найдальший південно-східний на Україні великий бір (Ново-Глухівське Лісництво). В околицях тієї ж таки Кременної, але на північ від неї, є сфагнові болота (найдальші південно-східні на Україні) з характерною і багатою на північні форми рослинністю. Конче потрібно вилучити учасок згаданого бору та деякі сфагнові болота для заповідання.

В районі Надсамарських степів, в долині р. Самари, є острівний, найдальший південний учасок бору на Україні. Серед бору порозкидані дрібні сфагнові болотечка, з північними елементами. Частину цього бору треба також охороняти.

У зв'язку з борами треба згадати й природні соснові насадження на крейді, на правому березі долини р. Дінця—відомі „Святі Гори“, в Артемівській окрузі. Це один з небагатьох навіть в межах цілого Союзу і єдиний на Україні випадок, що сосна росте на крейді. Тут ще трапляються зарості сумаху *Rhus Cotinus*, що в цій частині Дінцевого Правобережжя є ізольований від свого суцільного ареалу. Тепер тут колишній Святогорський монастир використовується, як курорт.

Треба вжити всіх заходів, щоб зберегти це визначне явище.

Тепер кілька слів про заплавні ліси і взагалі про „плавні“¹⁾.

Попереду вже згадувалося про заказник „Хомутки“ над р. Пн. Дінцем, біля Коробових хуторів,—прекрасний зразок дубово-ясенowego заплавного лісу.

За вказівками проф. А. Бравнера, над р. Дністром треба вилучити для охорони учасок біля озера Тудорово, близько с. Яськи, Одеської округи. Тут виявлена плавнева зілляста лісова рослинність та характерна фауна. Тут і останній притулок для кількох екземплярів видри.

На Дніпровому пониззі проф. А. Бравнер радить для заповідника (головним чином для охорони риби) кілька тисяч десятин плавнів з такими межами: з півночі—гирло Рвач, далі зі сходу—понад Вільховим Дніпром до р. Домахи, а звідти—до виходу р. Домахи з Бакає (Старий Дніпро), з півдня—Бакаєм, з заходу до мілини Дніпрового Лиману. Тут дуже характерна плавнева рослинність—безмежні простори очерету *Phragmites communis* Trin., рогами *Typha*, куги *Scirpus lacustris* L. та инш. По-де-куди вільхові зарості.

Згадаємо тепер Качкарівський заказник, Херсонської окр., що має площу 1.520 дес., в Дніпрових плавнях. Заказник організувала

1) „Плавнями“ в степовій Україні звуть болотяні та болотяно-лучні простори, переважно по річкових заплавах.

ВУСМР для охорони (до 1/X. 1931 р.) кількох оленів, козуль та численних фазанів.

На Україні вже є заплашний заповідник на середньому Дніпрі (на Поліссі, на північ од м. Київ) так званий Заповідник Дніпрової Пійми — „Конча-Заспа“. Заповідник головним чином рибний, з Рибною Станцією. Розмір — 250 дес.; з них під водою — 100 дес. Він є на бюджеті Н. К. З. С.

Про своєрідний гайковий тип лісів (перстенюваті дубові та березові гайки) на пісках надлучної тераси Нижнього Дніпра (Херсон. окр.) вже говорилося попереду.

Коли говорилося про лісові заповідники та лісовий заповідний фонд, згадувалося й про деякі болота, що їх треба охороняти. Згадаємо тут ще про кілька невеличких сфагнових боліт в східній частині Правобережного Лісостепу, що їх також бажано охороняти: 1) болота біля с. Будилки, Сумської окр. (район м. Лебедина), 2) сфагнове болото в озері „Свинячому“, в Литовському бору, в околицях м. Ахтирки, 3) Сфагнове болото „Мохове“ між селами Пересічним та Гаврилівкою Харків. окр. та 4) відоме всім харківським природникам „Клюквене болото“ біля м. Харкова.

Парки (дендрологічні та декоративні). До, так би мовити, „штучних“ пам'яток природи можна віднести дендрологічні та декоративні парки. Організовували їх переважно великі землевласники. Згадаємо тут найбільші з них і ті, що мають найбагатший асортимент деревних та кущових порід. Парки, що їх згадуємо далі, мають в тій чи иншій мірі так наукову, як і художньо-декоративну вартість.

1) Дендрологічний парк „Тростянець“, колись був Скоропадського (в Прилуцькій скр.). Загальна площа 160 дес. Має багато різних деревних та кущових порід. Належить місцевому радгоспові.

2) Парк „Сокиринці“, колись Ламздорф-Галагана (Прилуцька округа).

При паркові є оранжереї, де 1925 року нароховувалося 127 родів рослин. Зараз належить Сокиринській агрошколі.

3) Устимівський дендрологічний парк (Ботанічний Сад) близько с. Устимівки, Кременчуцької окр. Багата колекція деревних та кущових порід (біля 250 родів). 1921 року автор цієї зводки бачив цей парк в досить доброму стані, але 1927 року одержано відомості про те, що околицне населення плюндрує цей сад. Зараз сад належить місцевій агрошколі. На жаль, цей цікавий і багатий парк розташований далеко од великих центрів та від залізниці, що звичайно знецінює його культурну вартість.

Згадані парки містяться на лівобережжі; погляньмо тепер до правобережжя, де є найбагатші що-до кількості родів, дендрологічні парки на Україні.

4) „Сад III Інтернаціоналу“, кол. „Софіївка“, біля м. Умані; зараз він належить Уманському Сільсько-Госп. Техникуму. Заснував його граф Потоцький десять біля 1800 року. Площа парку, разом із ставками — 89,45 дес. Парк цей характеризується не лише великою кількістю деревних і кущових порід (всього нараховується 464 роди та відмінки, в тім числі породи майже всіх країн помірного поясу; окрім того, 60 сортів троянд) та давністю насаджень (веймутова сосна — 200 років, кавказька піхта — 150 р.), але й декоративністю, великою кількістю ставків, де є риба і можна провадити правильне рибне господарство.

5) Весело-Боковеньківський парк, біля ст. Долінської (12 верстов), Криворізької окр. Заснував його 1893 року колишній

власник Н. Давидов. Цей парк є досвідний парк та розсадник Лісового Досвідного Бюра при ВУПЛ'і. Провадить тепер роботу по акліматизації та вирощуванню нових деревних та кущових порід. Загальна площа — 104¹/₂ дес. або 114,16 гектарів. Кількість порід — 234. Знавці вважають цей парк з художнього боку за один з найкращих англійських парків в Європі. З тварин в парку живуть лисиці, борсуки, куниці, зайці то-що.

Заказники ВУСМР¹⁾. На Україні полювання регулюють „Правила охоти“, що їх затвердив Наркомземсправ та Наркомвнусправ (від 5. У. 1924 р.)²⁾. Окрім того, ВУСМР додатково щороку видає правила, що в тій чи иншій мірі обмежують охоту на різних птахів та звірів відповідно до пори року.

Округові з'їзди та Ради ВУСМР оголошують місцеві правила, що обмежують кількість дичини, яку може вбити мисливець на протязі одного полювання.

ВУСМР, а також Округові Земвідділи, ВУПЛ та НКЗС організували дуже багато мисливських (та рибних) заказників (переважно по лісах) в кожній окрузі. Заказники встановлюється на різні терміни. Про більшість цих заказників відомостей дуже мало, або й зовсім немає. Про деякі з них вже згадувалося попереду. Згадаємо ще одного: це — Малинський Бобровий Заповідник (Малинське лісництво, Коростенської окр.). Загальна площа 9.340 десятин. Оголошено для охорони бобрової колонії. Одно з небагатьох на Україні місць, де гніздують тетеруки, орябці та глушці.

Харків, 7/виі. 1927.

¹⁾ ВУСМР — Всеукраїнська Спілка Мисливців та Рибалок.

²⁾ Вже оголошено нові правила, докладніше опрацьовані, — див. „Бюлетень НКЗС № 40 від 23 — 31. X. 1927 р., стор. 518. — Ред.

Наталія Десятова - Шостенко.

ДЕ - ЩО ПРО ОХОРОНУ ПРИРОДИ НА ЗАХОДІ.

(Німеччина та Америка)

Охорона пам'яток природи в Німеччині почалась з роботи в справі охорони історичних пам'ятників та пам'яток мистецтва. Ще 1823 року було видано розпорядження трьох міністрів — внутрішніх справ, торгу та народньої освіти — яким на обов'язок усіх державних установ покладалось охороняти пам'ятки старовини та мистецтва, що перебували у їхньому віданні. Плановий розвиток роботи починається з 1844 року, коли засновано було спеціальну посаду „охоронця“ пам'яток старовини та мистецтва для всієї Німеччини. Робота почала розвиватися цілком правильно після створення року 1891 провінціальних комісій.

Поняття „пам'ятка природи“, „забуток природи“ — не є щось нове, як про це часто гадають. А. Гумбольдт, описуючи свою подорож до Америки року 1799, згадує про забутки природи в формі велетенських дерев з рідні *Mimosa*. Тубільці, що не мали пам'ятників мистецтва, пильно охороняли ці забутки природи, строго караючи за пошкодження. Такі самі факти з охорони природи спостерігав і Швейфурт у тропічній Африці підчас своєї подорожі в 1868—1871 р. р. Забутком природи, що охоронявся тубільцями, тут була скеля в формі обеліска.

Ідея величезних заповідних територій вперше виникла в Сполучених Штатах, де року 1872 був виданий перший закон про утворення національних парків. Цю ідею підхопила Швеція, де року 1880 славнозвісний дослідник полярних країн Норденшельд видав був відозву до своїх земляків з закликом утворювати великі заповідники. Наявність великих просторів державних земель дала змогу без великих матеріальних витрат вилучити ці землі з будь якого господарчого використання і тим самим створити державні заповідники.

Охорона природи в загально-державному масштабі в Німеччині почалась в першому десятиріччі XX століття, але поодинокі заходи до охорони забутків природи находимо й раніше. Так, ще в першій чверті XIX сторіччя Баварський Уряд придбав недалеко Бамберга часток лісу і подарував його громадянству, як заповідник. В шестидесятих роках принц Шварценберг утворив перший лісовий заповідник біля м. Кубани, в Богемії, щоб зберегти для майбутніх поколінь картину середнє-європейського лісу; заповідник цей почасти зберігся ще й до нашого часу. Року 1875 у Вестфалії zorganizувався Комітет в справі вивчення забутків мистецтва, старовини й природи. Комітет цей повинен був з'ясувати способи, як охороняти природні забутки та оголошувати їх пам'ятниками. За об'єкти дослідження й охорони були поодинокі дерева, відбитки геологічних явищ то-що. Комітет цей мав 1884 року навіть свій друкований орган. Але ідея охорони природи в той час ще не зовсім була дозріла, і роботи Комітету скоро були забуті.

Зріст техніки та широка експлуатація сил природи, що де-далі ставала більшою, примусили в кінці минулого сторіччя поставити питання про охорону забутків природи в державному масштабі. Представник трьох міністерств Німеччини — Народньої Освіти, Земельних справ і Торгу — взяли участь в обміркуванні цієї справи, в наслідок чого

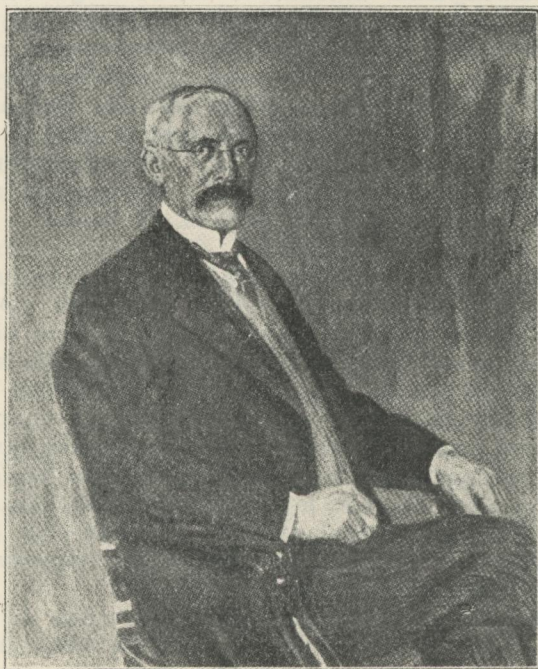
1906 року, після довгої низки попередніх робіт, був утворений орган, що відає справою охорони природи. Було утворено Державну Комісію в справі охорони забутків природи — Die Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege in Preussen, з державним Комісаром на чолі.

На цю Державну Комісію покладалось такі обов'язки:

1) визначати, досліджувати та постійно доглядати за існуючими в Пруссії забутками природи;

2) розглядати заходи, що їх треба вживати для збереження забутків природи, і

3) заохочувати зацікавлені установи та організації, а також і окремих осіб, до планомірної охорони забутків природи, що є в небезпеці; давати зацікавленим особам відповідні вказівки що-до вишукування джерел та потрібних коштів для утримання забутків природи.

Мал. I. X. Конвенц (1855—1922)

Утримання самих пам'яток природи і вишукування потрібних для того засобів — то справа зацікавлених організацій та осіб. Жадних кредитів держава на це не дає, окрім коштів на утримання апарату Комісії.

Комісія мусить розв'язувати питання що-до раціональності оголошення певного об'єкта забутком природи на місцях, а також виробляти заходи до охорони даного забутка природи. Комісія є у віданні Міністерства Народньої Освіти.

За першого Державного Комісара був призначений проф. Х. Конвенц (мал. I). Зважаючи на величезну роль, що її відіграв проф. Конвенц у справі охорони природи на заході, спробуємо дати тут коротеньку біографію цього невтомого працівника й борця за справу охорони природи.

Хуго Конвенц народився 1855 року; з юнацьких років він захоплювався природознавством. Вступивши на природничий факультет

Бреславського Університету, він зі всією властивою йому серйозністю та суворістю до самого себе узявся за студіювання природничих наук. Керівником його в галузі ботаники був проф. Гоперт, при чому найбільше зацікавлення молодого натураліста викликали питання палеоботаники. За тему його дисертації була робота: „Про скам'янілі деревні породи із північно-німецького дилювія“. Конвенц мріяв і про дальшу академічну кар'єру, але формальні обставини стали тому на перешкоді. Згідно з існуючими правилами, лише той, хто скінчив класичну гімназію, має перед собою відчинені усі двері, щоб вільно проходити по східцях академічної ієрархії, а Конвенц скінчив реальну школу. 1879 року Конвенц, ще молодий тоді віком, дістав призначення на посаду директора Музею в Данцигу, що його тоді якраз засновувалося. Це призначення відіграло колосальну роль у розвитку, до того часу — ще не виявлених, організаційних здібностей Конвенца. Але, віддаючи усі свої сили справі організації та впорядкування Музею, Конвенц знаходив час і для продовження своїх палеоботанічних робіт. Розпочата Гоппертом праця „*Flora des Bernsteines*“ урвалася була, через смерть автора, на томі про шпилькові рослини; Конвенц на протязі 2-х років випустив том про окритонасінні — блискучу працю, з тонкими діагнозами та прекрасними ілюстраціями. Року 1890 Конвенц випускає монографію „*Die Baltischen Bernsteinbäume*“. Робота ця поставила Конвенца відразу до лав світових учених. Одночасно продовжувалася його невтомна, кипуча діяльність і як Директора Музею, виявляючись, переважно, в збиранні численних колекцій. Міністр Народньої Освіти, що відвідав музей, у своєму звіті виразно говорить про швидкий темп поповнення Музею та про брак помешкання, що вже відчувається.

Але ця робота не задовольняє Конвенца. Він видає низку ботанічно-географічних праць на тему про поширення деяких лісових порід. Конвенц перший з німецьких дослідників природи відчув усю небезпеку, що наближалась разом з удосконаленням техніки та прогресом сільського господарства. В поняття „забутку природи“, що його дав ще Гумбольдт, Конвенц вкладає новий, значно ширший та глибший зміст. Робота в справі охорони природи — це для Конвенца не справа романтичних настроїв та мрійницьких захоплень, а важлива й необхідна наукова робота.

Він починає з планового вивчення, визначення і систематики забутків природи. Його роботи в справі охорони природи скоро поширюються за межі Німеччини. 1904 року Конвенца запрошуюється до Швеції, де він виступає з численними доповідями на ці теми. Далі йдуть Нідерланди, Бельгія, Париж, Берн, Тифліс, міста, що він їх одвідав з метою пропаганди ідеї охорони та вивчення забутків природи. Пруське Міністерство Народньої Освіти, спонукуване ідеями Конвенца та його енергичною пропагандою, утворило 1906 р. згадувану вже Комісію Охорони Природи. Дальша діяльність Конвенца тісно звязана з діяльністю Комісії, до роботи якої ми й переходимо в дальшому викладі.

Щоб налагодити та провадити роботу на місцях, були зорганізовані місцеві провінційальні осередки — *Orts, Kreis, Bezirks und Provinzialkomites* — за головуванням адміністративних осіб (*Bürgermeistern, Landräten, Regierungspräsidenten und Oberpräsidenten*). Конвенц вважав, що правильна постановка справи охорони природи може бути лише тоді, коли ідею охорони забутків природи усвідомлять усі громадяне і вона, — ця ідея, — перестане бути досягненням лише наукових робітників.

У звязку з цим, одною з галузок роботи Комісії Охорони Природи була пропаганда ідей охорони серед шкільних учителів. Було проведено постанову, щоб на вчительських конференціях зачитувало доповіді

на теми з охорони природи. А викладачам по вищих школах в році 1907 було наказано, з боку Міністра Народньої Освіти, щоб вони обов'язково вводили у відповідні курси природознавства — розділи, присвячені питанням охорони природи. Сам Конвенц останні роки свого життя присвятив виключно таким питанням, як „Вивчення забутків природи і школа“.

З огляду на те, що Лісовий Департамент відіграє велику роль підчас вилучення й охорони тих або інших лісових заповідників, по Лісових Інститутах були заведені спеціальні курси, присвячені питанням охорони природи. Великою роботою Комісії була також робота з комунальними управліннями, що їх треба було не лише зацікавити та притягти до фінансування, але й до переведення в життя намічених заходів охорони. Не обмежуючись впливами на адміністративні органи, Staatliche Stelle ставила своїм завданням також зацікавити своєю роботою існуючі різні природничо-наукові товариства для пропаганди ідей охорони природи. Цю роботу провадилось шляхом постачання таких товариств відповідною літературою.

Комісія реєструє усі заповідники, що вже утворені або намічені до утворення, та веде їм детальний опис. Інвентаризацію заповідників ведеться за такою формою:

Л а н д ш а ф т	
Провінція	Географічне становище
Округа	
Місто або район	№ аркуша карти Генерального Штабу
Лісництво	
Опис	
У чиєму володінню	
Небезпеки. Охорона.	
Утворення заповідника	
Знімки	
Примітки	
Звідки надійшло й коли	

Часто-густо бувало, що Комісія брала на себе наукове вивчення певного заповідника, відряджаючи для роботи відповідних спеціалістів.

Друкованим органом Комісії є „Beiträge für Naturdenkmalpflege“, — орган, що розпочався був у формі окремих звідомлень про адміністративну роботу Комісії, а згодом перейшов на друкування наукових природничо-історичних праць, що торкаються вивчення заповідників, переважно ботанічного характеру.

Окрім цього органу, Комісія має ще популярний ілюстрований щотижневий журнал „Naturschutz“, призначений переважно для молоді шкільного віку. Окремі повідомлення в справі охорони природи друкується також в спеціальних додатках до журналу „Naturforscher“; додатки ці мають назву „Nachrichtenblatt für Naturdenkmalpflege“.

Державна Комісія Охорони Природи, що свою діяльність почала в Данцигу, була переведена року 1910 до Берліну, де й тепер перебуває,

маючи приміщення на Grunewaldstr. 6/7, в колишньому будинкові Гербарія, серед кол. Ботанічного Саду. Комісія посідає півповерху великого будинку, має велику залю до засідань, з добре устаткованими приладдями для демонстрацій. Комісія має також чималу бібліотеку, що містить в собі так спеціальну літературу на різних мовах з охорони природи, як і численні праці з природознавства взагалі, а також усі головніші періодичні видання з тої галузи та багатий картографічний матеріал. На - жаль, із Союзної літератури, присвяченої питанням охорони природи, бібліотека має лише „Известия“ Тифліського та Кримського заповідників.

Державна Комісія скликає що - року конференції, присвячені почасти організаційним питанням, почасти — науковим доповідям. Зокрема, ціка-

Мал. 2. Куточок виставки охорони природи під час Naturschutztag'y

вий є для нас звіт про засідання, присвячене доповіді Ф. Е. Фальц-Фейна, колишнього власника „Асканії Нова“ (тепер — Державний Заповідник „Чаплі“ ім. Х. Раковського). Засідання відбулося в Лютому 1919 року. Проф. Конвенц ознайомив зібрання з великим списком праць, присвячених „Асканії-Новій“, при чому деякі з них, видані німецькою мовою, нам досі ще не відомі. Сам же Фальц-Фейн подав у своїй доповіді історію організації заповідного участка та Зоопарка в „Асканії-Новій“; деякі деталі його повідомлення про наукову роботу в „Асканії“ для нас, теперішніх співробітників „Асканії“, становлять безперечно великий інтерес.

Проф. Конвенц помер 1922 року. Після його смерті його дружина надрукувала статтю „Bibliografia Convenziana“ що містила перелік 262 друкованих праць небіжчика. Смерть Конвенца була незамінною втратою для справи охорони забутків природи, але все те, що він створив завдяки своїм організаційним здібностям, продовжує далі рости й розвиватися.

Робота Комісії, що була трохи занепала підчас війни, за останні роки почала знову широко розвиватися. Повстала конечна потреба організувати та скликати періодичні з'їзди, так звані *Naturschutztag*'u. Перший такий „день“ охорони природи було скликано 1925 року в Мюнхені; на час з'їзду було влаштовано спеціальну виставку охорони природи. Завдання цих днів — дати можливість робітникам в галузі охорони природи обміняти думками та популяризувати ідеї охорони природи. Тепер Президія „дня“ являє собою постійну організацію, що ставить собі завдання — впливати на законодавчі органи при проведенні відповідних положень про забутки природи та їх охорону.

Другий „день“ охорони природи відбувся в Каселі, 1927 року, з 1 по 6 серпня. Головні доповіді були присвячені питанням: „Охорона Природи і Школа“; „Пруське законодавство у справі охорони природи“ і т. и. Головою цих „днів“ є Керovníк Мюнхенської організації v. Renter, а заступником Голови — проф. В. Шеніхен, наступник Конвенца в Пруській Комісії.

Що-року Комісія друкує книгу: *Merkbuch für Naturdenkmalpflege* „цінний довідник у своїй галузі. Довідник містить короткий спис існуючих на даний рік організацій, що працюють над питаннями охорони природи так у Німеччині, як і по інших державах; для німецьких установ та організацій подається також і відомості про їхніх керовників. На жаль, через брак зв'язку та інформацій, у цьому довідникові зовсім не згадується про наші Республіканські та Союзні організації, що працюють в галузі охорони природи.

Окрім того, збірник містить в собі реєстр усіх сучасних німецьких заповідників, в якому зазначено їхній розмір та призначення; подається також і список окремих родів тварин та рослин, що їх охороняється.

В збірникові вміщено низку законів, що їх видав німецький уряд про ті чи інші моменти роботи в справі охорони природи. Мапа всіх німецьких заповідників, що її було виставлено в Касселі на виставці 1927 року, незабаром має вийти з друку.

За ласкавою допомогою Голови Державної Комісії, проф. Шеніхена, я мала змогу одвідати 2 ближчі до Берліну заповідники в провінції Бранденбург: Понтійські степові схили горбів, близько села Беллінхена, понад р. Одером, та в Тельтовській окрузі озеро Дібель. Перший участок належав приватному власникові і його віддано назавжди Комісії, як заповідник; другий — належав державі. Обидва заповідні участки не мають жадного штучного обмежування, територія, що її оголошено заповідною, відразу абсолютно виключається за всіх родів господарчого користування. Ботанічну роботу в обох заповідниках провадить науковий співробітник Державної Комісії д-р Хюк (Hyuk). Зручне автомобільне сполучення дозволило нам за короткий час одвідати обидва заповідники, що віддалені на 80 кілометрів од Берліну та на 40 км. один від одного. Доглядають обидва заповідники представники лісової адміністрації.

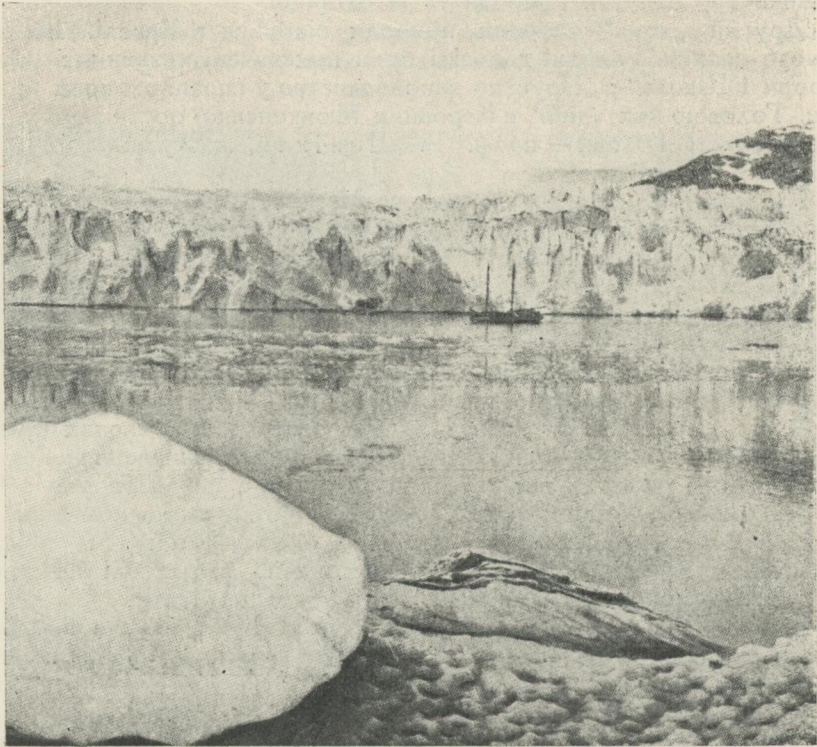
Керovníки Пруської Комісії надзвичайно зацікавились постановкою справи охорони пам'яток природи в Радянському Союзі, зокрема на Україні. Комісії не було нічого відомо про різку позитивну зміну в справі охорони природи з часу встановлення Радянської влади, відколи справа охорони перейшла з приватних рук до держави і почала розвиватися планово, дістаючи чималі асигнування від Уряду. Голова Комісії висловив бажання одвідати на-весні 1928 року, разом з деякими німецькими робітниками в справі охорони природи, українські заповідники.

Багата бібліотека Державної Комісії в Берліні дозволила ознайомитися з літературою, присвяченою справі охорони природи по інших

країнах. Скажемо де - що про Америку — країну, де найбільше розвинена діяльність в цій справі¹⁾).

Невеличкий віршик, що його вміщено в одному з німецьких журналів, який змальовує американські заповідники, каже:

Des Volkes Park! Im Nerzen liegt, im weiten
Des Felsgebirgs das Wunderland,
Wandalen dürfen nicht mehr'es beschreiten
Und Jäger sind daraus verbannt. ...

Мал. 3. Національна пам'ятка — „Льодовик Бей“ (на півдні Аляски)

[Народний Парк! Серед Скелястих гір
Міститься ця країна див!

Не можна там ступать вандалам,
Невільний вхід назавжди мисливцям. ...]

Ці чотири рядки надзвичайно виразно характеризують мету й завдання заповідників Північ.-Амер. Спол. Штатів.

Американські заповідники — це музеї могутнього минулого землі. Це - території, де зберігається природне рослинне й тваринне життя Америки. Вони є джерела натхнення, освіти, імпульс до літератури та мистецтва.

Закон, що його видано 1872 року в Вашингтоні, встановив перший американський державний заповідник — Велластонський Парк, що його

¹⁾ Через те, що в цьому числі журналу друкується реферат звіту про діяльність Охорони Природи в Канаді. — (див. далі — рецензію В. Аверина: „Звідолення Комісiонера Канадiйських Національних Парків“. Ред.), — я обмежуюсь відомостями про заповідники Пн.-А.С.Ш. Н. Ш. - Д.

територія навіки мусить бути вилучена зі всіх форм експлоатації і передана американському народові.

Проф. Хайден, дослідник Велластонського заповідника, писав: „Я вірю, що утворення заповідника на користь та на освіту (for the benefit and instruction) народові зробить епоху в розвитку наукової думки не лише в Північ. Штатах, але й скрізь, по всьому цивілізованому світі“.

Розпорядження міністра внутрішніх справ, до відання якого перейшов заповідник, було таке: „Хоч до Національних Парків і вільно ходити всім громадянам, але це не значить, що адміністрація заповідника мусить дбати про те, щоб його прикрасити: ліси, мінеральні багатства і всі дива природи в заповідникові мають залишатися в такому стані, як вони є. Адміністрація має дбати лише за охорону, наукове вивчення їх та догляд за ними“.

Окрім заповідників, у Північ. Штатах було оголошено цілу низку національних пам'яток. Різниця між національними пам'ятками та заповідниками та, що останні — Національні Парки — є великі території, які ілюструють той чи інший тип ландшафту. А національні пам'ятки — це окремі об'єкти, що мають історичне або природничо-наукове значіння. Заповідники упоряджується лише з волі Конгресу, а пам'ятки — з волі президента. Кошти на утримання перших дає Конгрес, а другі утримуються на місцеві кошти. За приклад таких національних пам'яток може стати Льодовик Бей (Bay) (мал. 3), що міститься на Алясці. Цю пам'ятку було оголошено 1925 року за пропозицією Екологічного Товариства Америки, яку підтримало Національне Географічне Товариство. Мета пам'ятки — наукове дослідження льодовикових явищ та спостереження над відповідними фавністичними та флористичними змінами¹⁾. Через те, що деякі пам'ятки природи мали площу більшу од невеликих Національних Парків і їх важко було виразно розмежувати, завідування так одними, як і другими було 1916 року передано до рук National Park Service при Міністерстві Внутрішніх Справ. На чолі стоїть урядовий директор.

Зараз Північ. Штати мають 19 заповідників та 55 пам'яток природи. Заповідники мають разом площу — 2.945.348 гектарів, з них 871.132 гект. має найбільший і найперший заповідник — Велластонський Парк. National Park Service видає що-року відчити про всі заповідники: „Climpses of our National Parks“, з коротким описом сучасного стану заповідників. Періодично видається окремі відбитки про кожний заповідник з описом історії заповідника та його сучасного стану.

„Чаплі“ (к. „Асканія - Нова“)
X. 1927 року

¹⁾ Не маючи можливості в цій короткій замітці розглянути всі національні пам'ятки, раджу тому, хто цікавиться ними, звернутися до книжки „Climpses of our National Monuments“. Washington, 1926 p.

Віктор Аверин.

ОХОРОНА ПРИРОДИ В ПОЛЬЩІ.

В Польщі всіма справами охорони природи відає Міністерство Народної Освіти та Релігійних Справ, при якому існує Державна Комісія Охорони Природи, що міститься в Кракові, при Ботанічному Інституті Ягелонського Університету. Комісія складається з 22 членів, яких на 6 років призначає міністр; декілька природознавців, юристів, лісничих, рибоводів, інженерів, письменників увіходять до складу Комісії і працюють без оплати. Керує справами Комісії Президія, нині в складі проф. Wład. Szafer (Голова), проф. I. Pawlikowski (Заст. Голови), та д-р М. Соколовський (секретар). В кожному університ. місті и уповноважені Комісії — у Варшаві, Познані та Львові.

Комісію засновано 1925 року декретом Ради Міністрів (10. VI. 1925).

Комісія є в тісному звязку з іншими організаціями та інститутами як от: Т-во Природознавців ім. Коперника, Фізіографічна Комісія Академії Наук Польщі, Польське Географ. Т-во, Т-во Польське в Татрах, Пол. Топографічне Т-во, Т-во Захисту тварин — у Львові та Кракові, Професійні організації лісових службовців у Малій Польщі, Варшаві та Познані, Музеї Натур. Історії в Варшаві, Львові, Познані, Зоологічн. Сад в Познані (що, зокрема, розробляє питання про відновлення зубра) і т. инш.

Комісія видає часопис „Охорона Природи“.

Тісний звязок підтримує Комісія також і з учителями нижчих та вищих шкіл, з різними дитячими клубами, бойскавтами і т. инш. Для молоді видається періодичне видання „Орлиний Льот“ (Orli lot).

До справ вивчення природи притягнуто такі Т-ва, як Польське Ботанічне, Пол. Геологічне, Асоціація Ентомологів, Т-во Рибалок, Технічна Асоціація то-що.

Має Комісія звязки і з закордонними установами різних держав. Брала вона участь у Міжнародньому Конгресі Охорони Природи в 1923 р. За допомогою відомого захисника природи в Пн.-А. С. Штатах проф. Вільома Горнадея, Америк. Нац. Парки відвідала спеціальна польська екскурсія. Чехо-Словаччина, Франція, Швеція, Швейцарія, Румунія, Австрія, Фінляндія, Германія — все це держави, з якими Комісія тісно ув'язана в роботі.

За п'ять років існування Комісія проробила чимало роботи.

Перш за все, проведено інвентаризацію забутків природи, а саме — з'ясовано 494 роди рослин, 35 родів фавни, 32 об'єкти геологічних та 39 краєвидів.

Мисливські, рибальські, лісові закони і спец. закон про охорону птахів розроблено за найактивнішою участю Комісії. Три роки тому, за ініціативою Комісії, було видано закона про „Охорону відомих рідких родів тварин та рослин“.

Під охороною нині в Польщі стоять такі рослини, як: *Taxus baccata*, *Pinus cembra*, *Eryngium maritimum*, *Leontopodium alpinum*, *Azalea pontica*, *Rhododendron Kotschyi*, *Clematis alpina*, *Schizureckia podolica*, *Avena desertorum*. В Татрах — *Lilium martagon*, в Силезії — *Marsilia quadriflora*, *Abies alba* (Біловізька Пуща), *Larix polonica* (гора Хельм), *Pinus mughus* (Карпати), *Betula nana*, *Haequetia epipactis*, *Betula obscura*, *Sorbus terminalis*, *Linnaea borealis* та інші; в Померанії — *Adonis vernalis*, *Stipa pennata*, *Prunus fruticosa*, *Sorbus suecica*.

З тварин — по всій території Польщі — сарна *Rupicapra rupicapra*, бабак *Arctomys marmota*, зубр *Bison europeus*, бобер *Castor fiber*,

орел - беркут *Aquila chrysaetus*, чорний чорногуз *Ciconia nigra*, саджа *Syrhaptus paradoxa*, біла куріпка *Lagopus lagopus*. З риб — *Coregonus marena* (марена) в озері Бірпі.

В Померанії та Познані — сіра чапля *Ardea cinerea*.

В Померанії — лісова сова *Otus otus* та черепаха *Emys europea*, біля Гродно — глушець *Tetrao urogallus*.

З неживої природи взяті під охорону гіпсові скелі й поклади, дилувіальні формації, скелі та ератичні розсипища, водоспади, степи (біля 20 окремих невеличких участків), ліси (біля 40 невеликих участків), озера (5), гори.

Крім цих малих, окремих місцевостей під охороною оголошено декілька великих резервів — Національних Парків.

1. Біловізький Національний парк — 4600 гектарів великого лісу. Керує парком відомий і в нас на Україні проф. Й. Пачоський. Із рослин тут ростуть такі рідкі дерева, як *Abies pectinata* та *Taxus baccata*.

2. Парк в Татрах — де зберігається дика гірська природа й фавна. З боку Чехо - Словаччини утворено теж парка; разом з Польською стороною, він складає великий резерват, що нагадує величезні парки Півн. Америки або Канади.

3. Бабина гора — ліс і альпійська природа.

4. Східній Бескид — серед гір Чорногір'я: під охороною — гори, ліси, скелі, каміння; тут живуть ведмеді, рисі, гірські куріпки, карпат. олені, вовки й інші представники карпатської фавни.

5. Нац. парк в П'єніні, на Дунайці, 16 квадр. кілометрів, — ліси.

Опірч цих парків, Комісія утворила ще декілька невеликих парків, як резервати для охорони природи — озера, ліси („Велика Руднічка Пуща“), джерело „Вістула“ біля Баранячої Гори, долина „Прудник“ в Олькові та інші.

За останні роки Комісія видає збірники „Охорона Природи“ (№ 1, 1920, Варшава; в Кракові — № 2 — 1921; № 3, 1922; № 4, 1924 та № 5 1025). З окремих видань:

1. Szafer. — Проект утворення заповідника в Біловіжжі.

2. Дзюбалтовський. — Проект утворення заповідника „Святий Хрест“.

3. Вишневський. — Список дерев із праці Т. Schubes: „Waldbuch von Schlesien“, що їх слід охороняти.

4. Соколовський. — Татри як національний парк.

5. Кобендза. — Проект заповідника „Ліс Кампінов“.

6. Соколовський. — Про охорону природи та природні багатства в нашій краї.

Крім того, видано окремими відбитками деякі статті з „Охорони Природи“ (21 назва).

В 1926 р. вийшла англійською мовою книжка Prof. D-r. Wlad. Schafer. On the Protection of Nature in Poland. During the last Five Jars — 1920 - 1925. Krakow, 1926. State Commission for the Protection of Nature in Poland. № 8, — з якої ми й узяли подані вище відомості про сучасний стан охорони природи в Польщі. Видання це не уступає найцікавішим виданням американським або канадським і багато ілюстровано прекрасними фотограф. знімками місцевостей, окремих дерев, рослин, тварин, з додатком мапи розподілу в Польщі нац. парків та забутків природи.

Адреса Комісії — Panstwowa Komisja Ochrony Przyrody w Polsce, Krakow, ul. Lubicz, 46.

Михайло Котів.

„СВЯТІ ГОРИ“ НА АРТЕМІВЩИНІ, ЯК ЗАБУТОК ПРИРОДИ.

Одно з найвидатніших на Україні місць є безперечно „Святі Гори“, що входили до колишньої Харківської губ., Ізюмського повіту, а тепер відійшли до Артемівської округи. Ця надзвичайно мальовнича місцевість відома з давніх-давен. Ще року 1624 Святогорський Манастир відіграє дуже важливу роль, як аванпост за межами руської держави, що захищав її від кочовників південно-східних степів. Засновано Святогорський Манастир ще до монгольських часів. Розташований він був дуже зручно на крутих крейдянних горах і була з нього добра фортеця, бо укріпила його сама природа, а до того мав він ще й гармати, і стіну навколо.

Колишній манастир (зараз „Буд. Відпочинку“ для робітників Донбасу) розташований на правому нагорному березі р. Північного Дінця, на п'яти крейдяних конусах. В перетині берега р. Дінця є вапняки Юрської системи. На споді залягає щільний сірий вапняк, вище — дрібний зернястий вапняк, що його місцями можна назвати оолітовим. На оолітовому вапнякові лежить ряба лупакова глина, а на ній — сірувато-зелений пісковик. Ці глинясті та піскові верстви лежать згідно із спідніми юрськими вапняками і, спадаючи на Південь — Пд. Сх. під кутом 15-18°, сходять під товщі крейди, що утворює мальовничі висоти до 120 метр. над горизонтом місцевих вод. У великій крейдяній скелі є підземний хідник понад 400 метр. завдовжки до гори; обабіч його — темні келії, наче пташачі гнізда. На горі — тісна площинка, прикрашена крейдяними конусами. Недалечко — церква. Надзвичайно гарний краєвид звідси. Просто вниз — безодня, в далечині — суцільні ліси шпилькові та листяні, між них — стьождою в'ється річка...

Річка Донець біля манастиря має до 60 метр. завширшки. Правий берег високий, біля манастиря круті крейдяні скелі підносяться гострими зубцями на 85 метрів заввишки; біля Богородичного крейдяний берег робиться вже стрімкий. Правий берег р. Дінця од м. Ізюма й до м. Лисичанського скрізь стрімкий і має багато крейдяних та рухлякових відслонень, що бувають 35-45 метрів заввишки.

Природа Святих Гір здавна вабила натуралістів; ще року 1774 тут був проїздом академик Гюльденштедт, який залишив опис рослинності Святих Гір. Відомості, що він там подає, хоч і за старі, але дуже цінні, бо дають уявлення про колишнє поширення лісів навколо Святих Гір. В ті часи нагірний беріг р. Дінця біля манастиря, на великому віддаленні вгору і вниз по річці, був укритий сосновим лісом, а листяні породи траплялися лише як домішка до нього. 1895 року В. Талітв відзначив, що відношення змінилося кардинально: тепер переважає листяний ліс, а сосна росте в ньому острівцями, порозкиданими, на перший погляд, не дуже правильно.

Розподіл рослинності по терасах р. Дінця біля Святих Гір добре видно. На правому високому березі на крейді — сосновий ліс, а по зниженнях поміж схилами або на крейді, вкритій ґрунтом, — листяний ліс. На лівому березі: на першій терасі піски з великою кількістю озер, що швидко перетворюються на заплавний листяний ліс, який вище переходить, на другій терасі, на шпильковий. Місцями заплавний ліс заступають чималі луки, але більшу площу над р. Дінцем вони мають вже за межами Святих Гір.

Найкращий участок бору на крейді нависає на правому березі над р. Дінцем поміж монастирем та с. Богородичним. Вище, де крейда вкрита грубшим шаром ґрунту, замість сосни росте дуб з кущами. Під окривом дуба багато лісових рослин, але до самого Богородичного сосновий бір не доходить; його перетинають поздовж балки, схили спадають і після перерви до с. Богородичного в лісі панує дуб. Біля с. Богородичного є відслонення крейди і на них росте острівцями сосна. Верстви 1 $\frac{1}{2}$ -2 за Богородичним крейду заступає глина, обриси схилів круглішають, і ліс робиться виключно листяний.

По другий бік колишнього монастиря крейдяний бір дуже зіпсутий і засмічений. Тут пасуть скотину. Він скоро кінчається і його заступає чагарник; крейда тут вкрита чорноземлею та глиною. Трохи сосен заціліло біля колишньої часовні (тепер церкви). Далі по-де-куди сосни заціліли по ярах на крейді, в напрямкові до хутора Сидорова, де є найцікавіші крейдяні відслонення. В такому вигляді я бачив крейдяний бір 1916 р. Після війни й революції, в 1923 році бір дуже порідшав. Ураган, що був тут 1921 р., наробив багато шкоди. Він повиривав з корінням старі сосни; повідслонювались яри, сосни почали помітно зсовуватися в р. Донець, а відслонення голої крейди між ними збільшуються. Лісова підстилка втратила свою цілість. В крейдянім бору зробилося дуже сухо і до нього налізли степові та крейдяні рослини...

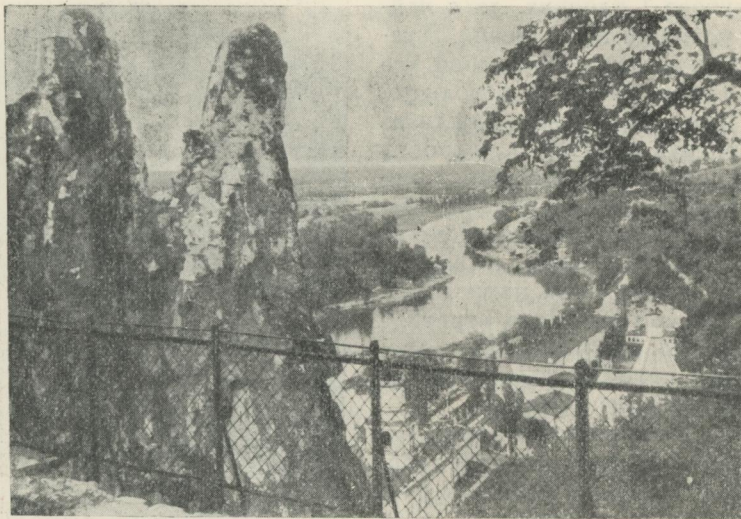
Склад рослинності в крейдянім бору дуже інтересний, в ньому трапляється багато рідких і цікавих рослин. Передовсім звертає на себе увагу сосна. Коли порівняємо її з сосною, що росте на лівому березі на піску, то побачимо, що вони не зовсім однакові. — Крейдяна сосна являє собою особливий відмінок звичайної сосни *Pinus silvestris* L., що росте на пісках. Цей відмінок має коротші шпильки і кругліші дрібні шишки.

В крейдяному підліску трапляється чимало кущиків сумаху *Rhus Cotinus*, що має багато назв — скомпія, сумах, парикове дерево. Проф. В. Черняїв звав його „Рай-деревом“, а академик Гюльденштедт зве його „шевським деревом“. Остання назва свідчить про те, що його вживається в шевській справі для виробу сап'яну, бо з його жовтої деревини добувається дуже міцна червоножовта фарба. Найбільше танідів є в листках сумаху (до 24,1%). Одно- або трьохрічні гілки сумаху мають в собі 3,5-4,5% танідів; в двох-трьохрічних гілках танідів більше, як у однорічних. Через те, що танідів у гілках мало, їх звичайно викидається. В серпні 1919 року Краєве Управління Шкіряної Промисловости організувало було збирання сумаху в Святих Горах. Роботу провадилось в дачах Пичужинській, Теплинській, Монастирській та Мінівській. В Пичужинській дачі під сумахом є 20 десятин, найбільше його в урочищі „Пристань“. Зарості простяглися по схилах гори понад Дін-

Мал. 1. „Святі Гори“.—Крейдяна скеля

цем верстов на 4. До війни в цьому урочищі також рубали сумах. 1920 року бір ізгорів і кущі сумахові зникли; в кінці літа по-де-куди почали з'являтися його зелені гони. Теплинська дача розташована біля с. Богородичного. Тут сумах в 118—119 кварталах росте на 20 десятинах. Манастирська дача — коло монастиря. Під сумахом тут біля 5 десятин. В Минівській дачі сумаху 5 десятин. Отже, на всіх дачах під сумахом є щось біля 50 десятин. Коли вважати, що на десятині пересічно є 600 кущів, то на всій площі будемо мати приблизно до 30 тисяч кущів. 1920 року в Святих Горах різали сумах спеціальними ножами, трохи зігнутими на зразок серпа. Зрізувалося молоді не здерев'янілі тонкі гони, густо вкриті листям, біля 30-40 см. завдовжки. Після зрізання на кущі лишалося ще рясно листя і різкої зміни не було помітно. Було зібрано біля 500 пудів. Але скоро, через військові події, роботу цю довелося припинити.

Мал. 2. „Святі Гори“. Річка Донець біля монастиря

Нема що й казати, що це збирання сумаху дуже зле відбивається на складі нормальної рослинності крейдяного бору. З метою охорони природи тут треба цілком заборонити збирання сумаху і перенести його в інші місця, де сумаху є більше, як от на Кавказ або в Крим. Треба зауважити, що *Rhus Cotinus* в Святих Горах росте ізольовано від свого суцільного поширення. На Україні це рослина рідка і znana лише в небагатьох місцях (в Тираспільській окрузі недалеко Григоріополя, по-між Спеею та Бутором, на високому березі Дністра, в Бірзулі, понад р. Бугом — острівцями). Окрім того, росте на Поділлі та в Бесарабії. Невдавно її знайдено на острові Тендері. В Криму й на Кавказі її трапляється багато. В Святих Горах сумах має таке поширення: зарості його починаються верст за сім вище од колишнього Святогорського Монастиря, біля с. Богородичного, і простягаються звідти понад р. Дінцем верст на 40 до хут Закотнього. Сумах росте тут, як підлісок, низькими кущиками, але часом утворює й вищі чагарники; особливо любить відслонені соняшні місця.

Окрім того, в крейдянім бору маємо ще інтересний кущик — вовчі ягоди *Ligustrum vulgare* L., з дрібними білими квіточками. Цей кущик,

з тієї самої родини олійних — *Oleaceae*, що й бузок, дуже охоче розводиться по садах, особливо біля присадків (полісадників), та по газонах у парках. Тут він росте дико і найближче місце, де його звичайно знаходять, — далі на південь (напр., в околицях ст. Сінельниково, де він росте по лісах); звичайний він і на правобережній Україні, де росте в лісах понад р. Дністром, Бугом та по інших місцях.

Далі, частенько трапляється тут і кізіл — *Cotoneaster melanocarpa* Loidd., з червоними овочами, що оснівне своє поширення має також далі на південь. В крейдянім бору та на його узліссях впадає в очі велика кількість різних родів роз: *Rosa canina* L., *R. dumetorum* Thuill., багато, *R. coriifolia* Fr., *R. uncinella* Bess., *tomentosa* Sw., *R. cinnamomea* var. *elliptica* C. A. M., *R. trachyphylla* і на крейді *Rosa Kluckii* Bes. var. *Antonowi* L. op. Решта кушків — це звичайні по наших лісах: бруслина — *Evonymus europaeus* та *E. verrucosus*, кізіл *Cornus sanguinea*, ліщина *Corylus Avellana* L., паклен — *Acer campestre*, чорноклен — *A. tataricum*, клен звичайний — *A. platanoides*, глід *Crataegus oxyacantha*, крушина, жостір *Rhamnus cathartica* та інші. Цікаво, що тут дуже поширений ясень *Fraxinus exelsior*.

Серед зіллястого вкриття крейдяного бору є багато цікавих рослин. Згадаємо лише деякі: орхідеї з червоними квітами *Epipactis atrorubens* Schult. та *Cephalanthera rubra* Rich., льон дикий з жовтими квітами — *Linum tauricum* Willd. та *L. flavum* L., а також з фіялковими — *Linum hirsutum* L.; волошки — *Centaurea ruthenica* Lam. та *C. Besseriana* D. C., білиці — *Jurinea stoechadifolia* D. C., *J. mollis arachnoidea* Bge. й багато інших. Цікаво, що руську волошку *Centaurea ruthenica* та білицю волохату *Jurinea mollis arachnoidea* одвідують мурашки; вони залазять у квіти, бо обгортки квітів виділяють багато цукристої рідини, яку мурашки жадібно злизують. Цікавий ще звичайний тут чужоїд на корінні цієї волошки — вовчки *Orobanche major* L. Далі треба згадати низку крейдяних рослин, що звичайно трапляються в Святих Горах; сонянка *Helianthemum Chamaecistus* Mill. ssp. *numulariifolium* (Mill.) Gross., *H. marifolium* (L.) Mill. var. *canum* (Jacq) Cross., шоломниця *Scutellaria alpina* L. var. *lupulina* Bernth., астрагал *Astragalus albicaulis* D. C.; китятки — *Polygala cretacea* Koto v. з рожевими квітами та *Poligala sibirica* L. — з ясно-синіми; качим високий *Gipsophilla altissima* L., чебрець крейдяний *Thymus cretaceus* Klovov et Schost., дуже запашний; паклун *Teucrium Polium* L. та інші. Цікаво, що понад р. Дінцем, особливо в Донбасі, на крейдяних відслоненнях трапляється багато рослин, які, приміром, над р. Осколом не трапляються. Особливо характерні з таких рослин: молочай *Euphorbia petrophilla* C. A. M., кульбаба *Leontodon asper* Vchb. var. *biscutellifolius* D. C., смілка *Diantnus Pseudarmeria* M. B.; мокричник *Alsine setacea* Mert. et Koch.; та інші. Цих дуже характерних для крейди, що над р. Дінцем, рослин трапляється багато. Треба ще зауважити, що в складі крейдяної рослинності на місцях, де крейда вкрита ґрунтом, багато є всяких степових рослин. Особливо багато бабок *Salvia nutans* L., що на початкові літа в багатьох місцях творять тло рослинності. Чимало також горицвіту *Adonis vernalis* L., коров'яку *Verbascum phoeniceum* L., барвінку *Vinca herbacea*, забий-кручі *Clematis integrifolia* L., паклуну *Teucrium Chamaedrys* L., частенько трапляються ковили — *Sitpa Joannis* Czelak. та *St. Lessingiana* Trin. в травні-червні, та тирса *Stipa capillata* L. — в серпні-вересні. Окрім того, є й інші степові трави: кипець стрункий — *Koeleria gracilis* Pers., стоколос лучний — *Bromus erectus riparius* Rehm., типчина *Festuca sulcata* Hackel. Дуже інтересна особлива, спеціально крейдяна форма червоної костриці —

Festuca rubra L., що її визначив Є. Лавренко, var. *cretacea*, якої багато трапляється на осипищах крейди в Святих Горах. Тут таки, на осипищах, біля крейдяного бору понад Дінцем, росте цікавий і дуже рідкий у нас рід ластовня—*Cynanchum Scandens Vincetoxicum*. Це рослина не дуже велика, з рівним білом, подібна до другого роду ластовня *Cynanchum scandens*, що дуже поширений в заплавлених лісах над р. Дінцем, але біло в останнього плететься і квіти чорні.

Треба згадати, що близько с. Богородичного на крейдяних відслоненнях трапляються ще дуже характерні для крейди рослини: поросинець крейдяний—*Hyssopus cretaceus* Dub., надзвичайно запашний, та солодушка *Hedysarum grandiflorum* Pall. з великими жовтими квітами, а по дорозі до хутора Сидорового трапляється дуже інтересний і рідкий крейдяний полин *Artemisia hololeuca* M. B., що має дуже обмежений ареал поширення (росте ще понад р. Осколом біля с. Двохрічного, місцями на Вороніжчині над р. Битюгом, в кол. Старобільському повіті, над р. Айдаром та її допливами, та в колишніх землях Війська Донського біля Устьбузулуцької станиці).

Отакий склад крейдяної рослинності на Святих Горах. Все це рослини дуже рідкі й цікаві; оснівне поширення їх здебільшого—на сході, в Азії, на Кавказі та по інших місцях. У нас на Святих Горах дуже рідкий комплекс цих рослин вартий особливої уваги і не диво, що навколо питання—де взялась така сукупність рослин на Святих Горах—розпочалися палкі наукові суперечки. Зараз уже прийшли до того висновку, що в Святих Горах заціліла реліктова рослинність міжльодовикової доби і що сосновий бір—формація, яка у нас вимірає—є трохи чи не єдине на всю Україну місце, де сосна *Pinus silvestris* L. росте на крейді. Такі крейдяні сосняки по-де-куди доживають свого віку на Вороніжчині й на Волзі; з ними сполучена дуже інтернаціональна сторінка історії цілої низки рідких рослин, що оснівне поширення їхнє, або близьких до них родів, є далеко на півдні або на сході.

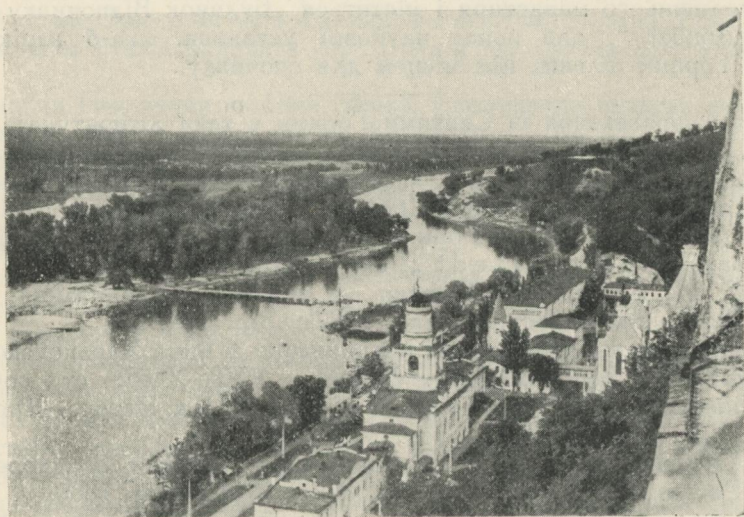
Але в Святих Горах цікавий не лише сам Крейдяний бір. Тут ще багато є цікавих рослин.

Понад р. Дінцем лівим його берегом простяглася поздовж усієї річки вузька алювіальна смуга. Ця піскова смуга на правому березі розвинена слабо. Далі од річки на лівому березі ця смуга переходить почасти на луки, а почасти на заплавлений ліс. На цій смужці ми бачимо своєрідну рослинність, що росте понад річкою Дінцем. Особливо багато тут високих полинів *Artemisia procera* Willd. та *A. Dracunculus* L. Обидва полини на Україні садять по городах, а тут вони ростуть дико. Окрім того росте багато: жовтозілля *Senecio borysthenticus* Andr. та бедринцю *Pimpinella saxifraga* var. *nigra* Willd. (sp.), високого кущуватого дрочу *Genista tinctoria* L. var. *virgata* W. K. з яскравими жовтими квітами, собаче мило *Saponaria officinalis* L., багато скороди—*Allium angulosum* f. *latifolium* Rgl. та *Allium oleraceum* L. f. *roseum* Rgl. та дволітнього веслину—*Oenothera biennis* L., що переселився до нас із Америки, акліматизувався в нас і тепер є звичайна рослина на піскових місцях. Біля самих берегів р. Дінця бачимо очерет *Phragmites communis*, різні роди осок та комишів. Близько берега у воді звичайні є: гарна біла водяна лілея *Nymphaea alba*, рідше трапляються глечики жовті—*Nuphar luteum* та спеціально характерна для Дінця (і Дніпра з допливами) різуха велика—*Najas major* All. Останньої трапляється дуже багато, вона поспіль забиває разом з родами *Ceratophyllum* дрібні водоймища.

Луки понад р. Дінцем великі й дуже багаті. На них у квітні—травні багато трапляється надзвичайно гарних плямистих квітів рябчика *Tritillaria minor* та рожевих косариків *Gladiolus imbricatus*.

Перша тераса лівого берега біля Святих Гір вкрита заплавленим лісом. В лісі ростуть великі дуби та липи; звичайний також в'яз *Ulmus*. Надзвичайно характерна для цих лісів велика кількість конвалії *Convallaria majalis* L. Тут її значно більше, аніж у лісах на правому березі. Серед кущів характерні вечірники пахучі — *Hesperis matronalis* з фіялковими квітами. Її багато розводиться на Україні по садках. Варта уваги велика кількість ожини *Rubus caesius*. В заплавленим лісі багато є боліт та озер. Понад їхніми краями росте високий молочай *Euphorbia palustris*, що має вигляд куща. В озерах є багато гарних білих водних лілей *Nymphaea alba*.

Далі за заплавленим лісом, на другій терасі, простяглися великі соснові бори. Сама станція „Святогорська“ Півн.-Донецької залізниці роз-

Мал. 3. „Святі Гори“, Загальний вигляд околиці.

ташована серед бору. Тепер, після пожег 1921 року, бори дуже порідшали, визначилося багато галявин. Грушанки *Pirola chlorantha*—супутники сосни—трапляються тепер рідко. Паразита сосни — *Monotropa hypopitys*—теж небагато. На пісках в бору росте багато цікавих рослин. Особливо багато з білими квітами—скабіоза *Scabiosa ucrainica*, та з жовтими—воловик жовтий *Anchusa ochroleuca*. Дуже поширений тут пирій—*Agropyrum dasyanthum*, багато дикого жита—*Secale fragile*, піскової раси типчини—*Festuca ovina duriuscula*, чимало піскової ковили *Stipa Joannis* f. *sabulosa* Р а с з., багато жовтого деревію *Achillea Gerberi*, що дає тут багато сумішів із звичайним деревієм *Achillea Millefolium*; суміші бувають переважно жовті на кольор і по-де-куди на галявинках трапляються лише вони самі. Дуже багато листя молодила *Sempervivum ruthenicum*, що цвіте в другій половині літа та в-осени. На весні в борах цвіте багато сон-трави *Pulsatilla patens*. Вовчий-сон *Pulsatilla nigricans* також трапляється тут скрізь, але він є й на схилах на правому березі Дінця. Варте уваги те, що по низьких містах у бору, особливо по забур'яненних, росте багато журавцю—*Geranium Robertianum*, *G. divaricatum*, *G. pusillum* та *G. bohemicum*; з них останній—богемський, що звичайно росте на пожежинах, дуже розрісся за останній час. Треба зауважити, що понад краєм бору, а почасти і в самому бору, багато вільшаників і боліт. По

вільшаниках з *Alnus glutinosa* трапляється багато папороти: *Anthyrium filix femina* та *Nephrodium spinulosum*, зрідка—*N. cristatum*. По боло-тах, що понад краями густо поросли осоками та комишами, звичайно ростуть: різак водяний *Stratioides aloides*, жабурник з дрібним круглим, подібним до бруньок, листом (*Hydrocharis morsus ranae*), та водяна папороть *Salvinia natans* All. Ця водяна папороть поспіль вкриває деякі болота, де її росте дуже багато.

З цього короткого нарису бачимо, яка багата й цікава рослинність у Святих Горах. Треба вжити всіх заходів, щоб зберегти природу Святих Гір і організувати тут заповідник з науково-біологічною станцією. Помешкання колишнього монастиря та гостинниці, що міститься біля са-мого крейдяного бору, дають можливість організувати тут станцію. За-раз становище якраз протилежне—природа Святих Гір гине. Хоч у бу-динках колишнього монастиря і міститься „Будинок Відпочинку для ро-бітників Донбасу“, але немає наукової установи, яка-б зацікавилась Святими Горами більше, ніж місцем для спочинку.

Для ознайомлення із Святими Горами є така література:

1. „Путешествие академика Гюльденштедта“. переклад з ні-мецького М. Салтикової з її передмовою та з увагами проф. Д. Багалія. „Харьковский Сборник“ вып. 5. Харьков 1891. стор. 71—159. (власне про Святі Гори див. стор. 101—105). Є німецьке ви-дання, повне: G. üldenstaedt „Reisen durch Russland“.

2. Д. И. Багалей „Очерки из истории колонизаций степной окраины московского государства“. 1887 г. стр. 509.

3. „Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и от-части Курской и Воронежской губерний в XVI—XVIII ст., собранные и редактированные Д. И. Багалеем. Изд. Харьк. Истор.—Фил. Общ. Харьков 1890 г., т. II, № 51, стор. 319—398.

4. Литвинов Д. И. „Геоботанические заметки о флоре Евро-пейской России“. Bulletin d. l. Soc. d. Natur. d. Moscou. 1800.

5. Краснов А. Н. „Рельеф, растительность и почвы Харьков-ской губернии“. Доклад Харьковск. Общ. Сельс. Хоз. 1893.

6. Талиев В. И. „Меловые боры Донецкого и Волжского бас-сейнов“. Труды О-ва Испыт. Природы при Харьк. Универс., т. XXIX, 1895 г.

7. Талиев В. И. „Растительность меловых обнажений южной России“. ч. 1. (Харьков 1904 г.). стор. 142—147.

8. Талиев В. „Краткий список растений, собранных в Изюмском уезде Харьковской губернии“ Труды О-ва Испыт. Природы при Харьк. Университ., т. XXIX, 1896 г.

9. Милютин С. Н. „Список растений, найденных летом в 1912 г. в окрестностях г. Змиева, Харьковской губернии, и Святогорского мо-настыря Изюмского уезда той же губернии“. Труды Общ. Исп. При-роды при Им. Харьков Университете., 1915 г. Харьков 1916 г.

10. Талиев В., прив.-доц.: „Святые Горы Харьковской губернии, как „памятник природы“, „Бюлл. Харьковск. О-ва Любит. Природы“, 1914 г. № 3,—стор. 12—32. Опріч того видана окремим виданням цього Т-ва, в серії видань „Охраняйте природу“.

11. „Природа и население Слободской Украины. Харьковская гу-берния. Пособие по родиноведению. Сборник под редакц. проф. В. И. Та-лиева. Издательство „Союз“ Харьков 1918 г.

12. М. Котов. „Святі Гори“. Фенологічні спостереження“ в „Що-місяшний Метеорологічний Характеристиці України“, ч. 8., серпень 1923 р. Київ 1923 р., стор. 23—24.

Микола Шарлемань.**ОКІЛЬЧУВАННЯ ПТАХІВ.**

Після довгої перерви в цьому році на Україні поновилася робота в справі вивчення перельоту птахів шляхом їх окільчування. Минулим літом деяку кількість птахів окільчили Зоологічний Музей УАН та Держзаповідник „Конча - Заспа“¹⁾. В наступному році передбачається цю роботу широко розгорнути.

Метод вивчення перельоту та деяких питань біології птахів шляхом окільчування їх уперше почав уживати данський вчитель гімназії Мартенсен в 1899 р. Він окільчував шпаків, чорногузів, качок та инш. птахів. Німеччина швидко зрозуміла велике значіння цього методу, і з 1903 р. на Орнітологічній Станції в Росітені (Куриш - Гаф) масовим окільчуванням птахів зайнявся д-р Тінеман, що працює в цій галузі й нині.

Досвіди Німеччини та Півн. Амер. Сполучених Штатів, де справою окільчування птахів відає Бюро Біологічних Дослідів Департамента Хліборобства (Bureau of Biological Survey, Department of Agriculture), довели, що тільки метод окільчування птахів дає змогу докладно встановити шляхи перельоту птахів, місце зимування, район розселення птахів, що вивелися в одному гнізді і т. и.

На території України досі окільчували птахів більш - менш випадково, без певної програми, у Києві, Асканії Нова, Катеринославі та, здається, у Херсоні й Харкові.

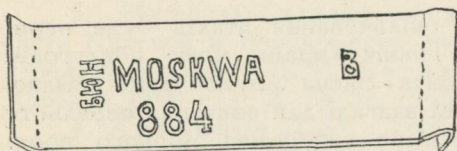
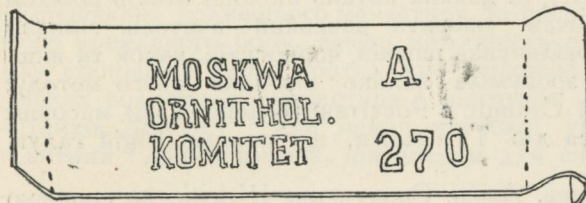
Треба сподіватися, що з 1927 р. окільчування птахів буде переводитися у нас в широкому масштабі. Північ України може обслуговувати Станція при Держзаповіднику „Конча - Заспа“. Булоб дуже бажано, щоб постійну станцію для окільчення та взагалі для вивчення перельоту та біології птахів було засновано десь на узбережжі Чорного моря. Найкращі місця для цього це — Кінбурнська коса та острів Джарилгач. Справа збудовання постійної орнітологічної станції на півдні полегшується „Декретом 14 липня 6. р. про заснування Надморських заповідників“, пакт з якого передбачає заснування наукової станції.

Сама робота над окільчуванням птахів дуже нескладна. Найважче здобути живого, здорового птаха. Доводиться ловити птахів великими сітками - тайниками, або обмежитися окільчуванням молодих птахів, що не вміють літати. На ніжку птахові зодягається алюмінієве кільце, на якому накреслено назву станції, літеру серії кільця та порядкове число. Кожна станція, що виготовляє кільця, має їх кілька серій для птахів різних розмірів. Кільце закріплюється на нозі птаха за допомогою маленьких кліщів або просто пальцями. У спеціальну книжку записують назву птиці, її зріст (молода, стара), стать (самець, самиця), як що це відомо дослідникові, місце, де окільчено птицю, коли її окільчено (день, місяць, рік), нарешті ім'я та прізвище спостерегача та його адреса. Всі ці відомості періодично надсилаються до станції, від якої одержано кільця. Через деякий час птицю може хтось вбити, спіймати, іноді її знаходять мертвою. Про кожну таку знахідку в культурних країнах повідомляють в спеціальній мисливській або природничій пресі, та навіть в газетах. Не рідко такі відомості приходять з „диких“ країн, з Африки, південної Азії та инш. Одмітивши на мапі окремі знахідки, встановлюють

¹⁾ Хто побажав - би взяти участь у справі окільчування птахів, може дістати кільця в Зоологічному Музеї УАН (Київ), що має трохи кілець, або в Біологічній Станції Юних Натуралістів (Москва, Сокольники). Вартість одного кільця 1½ коп.

шляхи перельоту, місця зимування то що. Відсоток знахідок окільчених птахів дуже невеликий і тому одмітка птахів повинна бути масовою. На Україні тепер розповсюджені кільця таких організацій: Біологічної Станції „Юних Натуралістів“ (напис на кільцях „Moskwa БЮН“) та Росситенської Орнітологічної Станції (Vogelwarte Rossiten Germania). Є ще трохи старих кілець Московського Орнітологічного Комітету (напис Moskwa Ornithol. Komitet) (див. мал. 1, 2), що, здається, припинив свою діяльність.

В цьому році вже було кілька знахідок окільчених Бюновськими кільцями птахів.

Мал. 1. Зразки алюмінієвих кілець, що ними окільчують птахів на Україні. Кільця змальовано в розгорнутому вигляді; показано великі серії, для великих птахів: орлів, дрохв, черногузів та инш.

Може бажано було б Україні завести свій зразок кілець. Треба зазначити, що свої кільця кілька років тому завела Чехословаччина, а в цьому році — Південна Словаччина, що організувала навіть спеціальну орнітологічну станцію в

Любляні.

На виготовлення кілець потрібні будуть гроші, але їх треба знайти. За приклад може бути Німецьке Орнітологічне Т-во, яке, не зважаючи на важкі економічні обставини, не припинило окільчування птахів на Росситенській Станції. Зі справоздання станції за 1921 р. можна бачити, що вона хоч і зменшила обсяг своєї роботи, порівнюючи з довоєнним часом, але всеж-таки працює дуже інтенсивно.

Протягом року Росситен окільчив коло 6000 птахів. За цей період на станцію повернено 118 кілець, що ними було окільчено 44 роди птахів. Серед них було кілька 3 ворон, що

їх окільчено було 7 та 8 років тому, мишоїда та мартина чорнокрилого — *Larus fuscus* L., що його окільчено 9 років тому, мартина сивого *Larus canus* L. — 10-12 років, мартина звичайного *Larus ridibundus* L. — 12 років. Простежено було, що цей звичайний мартин протягом 12 років щороку повертався на те місце, де вивівся та гніздився на своїй батьківщині. Білого черногуза, що його окільчено 1 липня в Східній Пруссії, знайшли через 5 місяців мертвим у Південній Африці. Синиці, за спостереженнями Росситенської Станції, живуть дуже недовгий час, бо ще не доводилось ловити окільчених синиць, що носили б кільце більше року.

Цікаве справоздання Станції за 1922 рік. Окільчено було на Станції 178 птахів, надіслано в різні місця 6283 кільця. Одержано відомості за 70 птахів, 28 родів. Цікаві спостереження над окільченим шпаком, що дають підставу встановити, що цей птах під час осіннього перельоту пролітає за добу пересічно 100 кілометрів. Інтересні знахідки слукви (вальдшнеп), з кільцем, що дає змогу накреслити перелітний шлях цього птаха, знахідка черногуза на півдні Африки, звичайного кричка зі Східної Пруссії, що його знайдено в Наталі на півдні Африки. В тій

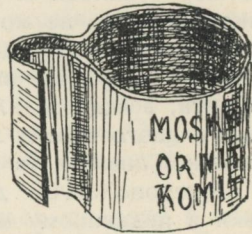
самій місцевості р. 1909 знайдено було чорногуза зі Східньої Прусії. Кафрі запевняли, що цей птах з його кільцем „зійшов з неба“.

Багато цікавих відомостей подають Орнітологічні Станції на острові Гельголанді, Ростоді на півночі Німеччини. Крім цих відомих станцій Німеччина має ще цілу сітку дрібних орнітологічних Vogelwarte та загально-природничих станцій (Naturwarte), що провадять спостереження птахів, зокрема окільчують їх. Німеччина тепер має мапи шляхів перельоту багатьох птахів, що їх точно накреслено на підставі знаходок окільчених птахів. Ці шляхи іноді зовсім не збігаються з старими шляхами Пальмена, що їх встановили здебільшого гіпотетично. Такі мапи мають вся Західна Європа, Америка, почасти Африка; не мають їх тільки Азія та Східна Європа, починаючи з Польщі та України.

Масове окільчування птахів на всьому терені України навряд чи швидко буде переведено в життя. Не чекаючи на це, ми повинні негайно розпочати організацію мережі пунктів для звичайних орнітологічних спостережень. Найцікавіша місцевість в цьому відношенні є Долина Дніпра, якою проходить дуже розгалужена частина чорноморського шляху (via pontica). Знахідка на Дніпрі цілої низки птахів, що, звичайно, летять тільки вздовж узбережжя морів, висовують Дніпро на одне з найважливіших, перших місць.

На Україні зараз працює коло 20 орнітологів. Безумовно чимало аматорів орнітології ще не виявлено. Проф. Кайгородов та А. Бравнер мали серед своїх кореспондентів чимало корисних спостерегачів орнітологів. Серед кореспондентів Укрмету є кілька осіб, що подають відомості про птахів. Бажано було б виявити та організувати всіх робітників, що можуть бути корисні в нашій справі. Така організація — спілка орнітологів-аматорів — може значно побільшити інтерес до вивчення птахів свого краю. За це свідчить досвід кол. Київського Орнітологічного Т-ва ім. К. Ф. Кесслера. На жаль, автор не може уявити собі, хто б узявся за об'єднання цих сил. Природньо було б за це взятися Зоологічному Музеєві УАН, але він має остільки мало робітників (3 штатні посади), до того ж вони так перевантажені роботою, що навряд чи змогла-б Академія взяти на себе справу об'єднання орнітологів. Може Всеукр. Спілка Мисливців та Рибалок змогла-б об'єднати згаданих осіб коло себе на правах секції аматорів орнітології. Питання про це я поставив ще в р. 1924, тепер його ставить тов. Ройко в „Укр. Мисливці та Рибалці“. Треба ВУСМР'у дати відповідь.

Київ, Зоологічний Музей УАН, 19. X. 1927.

Мал. 2. Кцелів серії „А“ Московського Орнітологічного Комітету для окільчування великих птахів.

ЛІТЕРАТУРА

Докладніші відомості про перельот птахів та окільчування їх можна знайти в таких книжках:

1. F. Lucas. Die Rätsel des Vogelzuges. 1922.
2. К. М. Дерюгин. Перелет птиц по новым данным. Петроград, издательство „Академия“ 1924.
3. В часописах: „Journal für Ornithologie“, „Ornithologische Monatsberichte“, іноді в „Укр. Мисливці та Рибалці“.
4. F. C. Lincoln. Instruktion for bird bandung. Washington, 1921.
5. Инструкция І. А. Бутурлина, що її надсилає разом з кільцями Біолог. Ст. „Юных Натуралистов“ (Москва, Сокольники).

Анатолій Носів.

ДО АНТРОПОЛОГІЧНОГО ТИПУ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.

На всій поверхні земної кулі немає майже жадного племені, яке визначалося - б чистотою своєї раси, яке своїми фізичними ознаками являло - б собою народність, що має структуру цілком сталу й однакову із своїм первісним типом, себ-то — якусь незмінну, сталу форму.

Віки, стосунки між сусідніми племенами, пересування їх, асиміляція, географічні умови природи то - що, — все це механічно призводить до змін фізичних типів, або, під впливом змішування з іншими відмінними типами, приводить до змін антропологічних ознак.

Уже те явище, що через територію України на протязі багатьох віків пересувалося зі сходу на захід чимало народів, свідчить, що населення України не могло не змінитися в своєму вигляді, затримуючи в собі сліди попередніх верстувань; від цього й вийшла мішаність етнічного типу. Але визначити характер тієї мішаності, з'ясувати етнічні елементи, з яких склалася сучасна українська народність, це річ складна; досягти цього можна лише шляхом досить складної спеціальної антропологічної аналізи та систематичної праці в цьому напрямкові.

Антропологічні досліді над українцями, почалися, власне кажучи, тільки в недавньому минулому і, рівняючи, в малому масштабі; вважати їх взагалі за остільки завершені, щоб можна було з категоричною певністю дійти якихось висновків що до расового типу українця, звичайно, — не можливо. Але до деякої міри підійти до цього можна, як побачимо далі.

Ці антропологічні досліді над українцями почалися тільки з 60-х років минулого сторіччя; до того часу наука майже не звертала своєї уваги на антропологічний тип українців. Робота ця йшла не в широкому спеціальному і систематичному масштабі, а цілком випадково в обмежених кількості, і, головне, над невеличким матеріалом (переважно черепи), або користуючись даними військових установ, зібраними не науковими методами (роботи Коперницького, Вількера, Чубинського). Отже, справжнього наукового значіння ці роботи не можуть мати.

Ще в 70-х роках мин. сторіччя, опріче pomірів Проценка (70 черепів), починаються pomіри й досліді над живими людьми українського населення Галичини (роботи Маєра, Коперницького). В роках 80-х та 90-х число таких дослідів збільшується, але вони все ще мають випадковий характер, як поодинокі і в невеличкому розмірі досліді; проте, роботи ці вже починають набирати поширеного обсягу, — чому й являють собою початковий науковий скарб в дослідіх антропологічного типу українців. Тут досить перелічити такі роботи, як Еркерта, Емме, Дібольда, Ікова, Попова, Гильченка, Талько-Гринцевича, Краснова, Петрова, Магієровського та инш.

В перших роках нашого сторіччя антропологічні досліді над українцями притягають до себе увагу ширших кол; відомі з того часу роботи Білобіда, Кожухова, Краснова, Прохорова та инших. Але треба зазначити, що до того часу не було ще на Україні, як і в Росії, якихось певних одноманітних прийомів для pomірів та системи; дослідник нерідко вживав своєї суб'єктивної методи, користуючись здебільшого може й неточними інструментами. Тому й користуватися здобутим в такий спосіб антропометричним матеріалом про українське населення для порівняльної методи доводиться з деякою обережністю.

Далі робота над дослідженням українців переходить на шлях систематичного організованого вивчення, не припиняючись протягом кількох років; її веде почасти проф. Ф. Вовк (Волков), почасти його учні, сами, або разом з ним. Організований таким чином гурток дослідників українських антропологічних ознак був справжнім науковим осередком, що почав роботу вже з певними інструментами Collin'a і Beullitte'a в руках, проводячи поміри методами й прийомами французької школи Броса, що їх прийняла Міжнародня Згода року 1906 і 1912 в Монако та Женеві ¹⁾. Гурток цей вперше зазначеним способом вніс свій справжній скарб в науку, давши нам численні антропометричні матеріали що до українців, зібравши дані з різних місцевостей України — за певними методами, певними інструментами, як тут уже зазначалося.

Проте, всіх одмічених тут робот з антропологічними дослідями над українцями, звичайно, теж ще не досить, щоб ними можна було цілком обмежитися і на них остаточно визначити антропологічний тип українців; треба зробити поміри в місцевостях з українським населенням, де їх до цього часу не було зроблено, це одно, а друге те, що чимало pomірів та дослідів і досі ще не надруковано й не опрацьовано; використано ці досліді лише почасти, як сумарний цифровий матеріал (проф. Вовк); з останніх маємо надруковану роботу лише О. Алешо р. 1919, але вона вийшла в світ в дуже обмеженій кількості примірників.

За наші вже часи в цьому напрямкові ведеться планову й систематичну роботу в таких осередках, як кабінет Антропології ім. Хв. Вовка Української Академії Наук (Київ), Психо-Неврологічний Інститут (Харків), Перший Український Інститут Охматдиту (Харків) то - що.

Зупинившись вище на розвитку антропологічних дослідів над українським народом, перейдімо тепер до короткої характеристики його окремих найголовніших антропологічних ознак. Поруч зазначимо й антропологічне положення його та відношення до інших народів, базуючись на тих даних, що їх ми маємо за сучасного стану нашого знання, а головне, на даних згаданої вже роботи проф. Вовка. Робота ця ²⁾, беручи на увагу всі здобуті до того часу дані і користуючись, рівняючи, великим матеріалом, дає нам вперше більшу кількість самих досліджених даних що до антропологічних ознак, подає підсумки всіх здобутих даних і загальні висновки що до фізичного типу українців в цілому. Тим-то ця робота являє певний інтерес, і ми далі обмежимося тільки нею, не зупиняючись на працях інших згаданих авторів, і торкнемося головніших антропологічних ознак.

Колір волосся й очей. В своїй масі українці майже однаково темноволосі та темноокі, і ця оснiвна кольорація їх з північного сходу на південь і на захід переходить від мало виявленої до густішої, досягаючи максимуму на південному заході, себ-то біля південних та західних, окрім поляків, слов'ян. Колір волосся й очей майже однаковий, кажучи взагалі: більшість має одночасно волосся й очі темні, але помічається, що ясні очі бувають і в темноволосих (рідко навпаки), бо кількість яснооких переважає кількість ясноволосих (білявих). Проф. Вовк, дослідивши ознаку кольорації, приходить до висновку, що українців за цією ознакою „не можна вважати за населення, що склалося з двох рас: білявої й темноволосої; треба визнати, що вони склалися з однієї темноволосої раси з місцевими білявими домішками“.

¹⁾ Международные соглашения для объединения антропологических измерений. Перекл. під ред. О. Волкова. Видан. „Р. Антр. Общ. при СПб. Университете“ СПб. 1913.

²⁾ Антропологические особенности украинского народа.

Зріст. Взагалі зріст українців вищий за середній (таким називається зріст в 1650—1699 мм.), або високий (починаючи з 1700 мм.), Розуміється, тут є різні варіації в той чи інший бік, по різних місцевостях України, але нижчий за середній — трапляється, рівняючи рідко; більшість наближається до зросту високого. Пересічний зріст українців 1673 мм. Найбільшого розвитку зріст досягає на півдні, особливо по місцевостях, близьких до південних слов'ян, що взагалі високі, а то й дуже високі на зріст. Зменшений зріст помічається найбільше на сході та півночі, де українці межують з великорусами та білорусами, які могли й могли, змішуючись, виявити свій вплив на зменшення зросту українців.

Не зупиняючись на окремих деталях та їх поясненнях, зауважимо лише, що на думку проф. Вовка українці своїм зростом, як і кольорацією, становлять етнічно одноцільну високорослу расу, в основі якої не можна вбачати злиття двох рас — високорослої і низькорослої; низькорослість же пояснюється пізнішими зовнішніми етнічними домішками.

Показник голови. За одну з найважливіших етнічних ознак, через її порівняльну сталість, вважається показник голови, себ-то відношення між позадочним і поперечним діаметром голови; інакше кажучи, це є та цифра, що показує найбільшу ширину черепової коробки голови відносно її найбільшої довжини, причому останню приймають за 100.

Пересічний показник голови українців, як показують досліді, є 83,4, себ-то українців у масі можна назвати круглоголовими, так званими — брахіцефалами, але ступінь цієї круглоголовості у різних груп та в різних місцевостях досить різна: маємо тут коливання в бік більшої й меншої круглоголовості, як і у всіх змішаних народів взагалі. Серед досліджених українців майже немає довгоголових, з показником нижчим за 77,7 (т. з. „доліхоцефалів“); середньоголових, з показником 77,8 - 80,0 (т. з. „мезоцефалів“), — є дуже мало; навпаки, — дуже багато круглоголових (або інакше — короткоголових), з показником вищим, як 83,3 (т. з. „брахіцефалів“), а також чимало й суб'єктів переходового ступеня, з показником 80,0—83,3 (т. з. „суббрахіцефалів“). Усе це показує, на думку проф. Вовка відносно цього показника голови, що в основі в українців теж не могло бути змішано елементів двох різних рас. Автор приєднує їх взагалі до короткоголової слов'янської сім'ї, вважаючи українців за справжніх брахіцефалів, що їх показник голови переходить иноді до суббрахіцефалів під впливом сторонніх етнічних домішок.

Коли порівняти антропологічні ознаки, що їх вище переглянуто, на підставі здобутих антропометричних матеріалів та спостережень, то побачимо, що в українців високий зріст відповідає високому (брахіцефальному) показникові голови і найбільшому ступневі кольорації. Базуючись на цих ознаках, проф. Вовк відносить українців, незалежно від елементів змішування, які він безперечно тут визнає, — до однієї раси: високорослої, круглоголової, темноволосої та темноокої. Елементи цієї раси, так-би мовити, панують над домішками, а останні тільки механічно зменшують середні дані основних ознак: що до зросту, приміром, українці, як уже зазначалося, мають пересічний зріст вищий за середній, а проте складаються здебільшого з високорослих і т. ін.

При антропологічних дослідях взагалі доводиться звертати увагу на значно більшу кількість, ніж тут переглянуто, етнічних ознак народів; можна було-б і нам на них зупинитися більше, але це вивело б нас з обмеженого розміру цієї статті, — тому й обмежуємося лише переглянутими ознаками, як найголовнішими підчас антропологічних дослідів. В загальній характеристиці (трохи далі), зазначимо й інші ознаки, але лише в формі тих висновків, що дотепер існували за літературними даними.

Отож, переходячи до характеристики українського типу з антропологічного погляду, спинімося на характеристики, що її дає проф. Вовк в цитованій уже його роботі: „українці досить однорідне плем'я темноволосе, темнооке, вищого за середній або високого зросту, круглоголове (брахіцефальне), високоголове, з вузьким видом, прямим і вузьким носом, з короткими, рівняючи, руками та довгими ногами. Ми вважаємо за можливе сукупність цих ознак визнати за український антропологічний тип.“

На нашу ж думку погляд проф. Вовка про однородність раси в українців, про що вже згадувалося, треба ще обґрунтувати докладнішими доказами на підставі більшого матеріялу та спотережень, а також і докладнішого розроблення окремих антропологічних ознак, звичайно, взявши до пильної уваги цей незвичайно цікавий висновок проф. Вовка. Одночасно ж зауважимо, що на підставі тих антропометричних матеріялів, що їх ми маємо до цього часу, на підставі, так би мовити, сучасного стану антропологічної науки що - до українців, дуже важко висловити певну в остаточній формі думку про сучасний антропологічний тип український, про його етнічний склад та про місце українського народу з цього погляду серед інших народів. Питання ці всі можуть бути спірними і ще є, безперечно, багато в цій справі нез'ясованого й нерозв'язаного, що яскраво видно хоч би зі статті проф. Анучина ¹⁾). В усякому разі, на підставі вже видрукованого антропометричного матеріялу, може й не в такій категоричній формі, як це бачимо у шановного проф. Вовка, але все ж можемо сказати, що видимо з антропологічного погляду виявляється досить велика подебність українців до південних та західних слов'ян, і на думку Deniker (а ²⁾) українців треба віднести до т. з. „адриатичної“, динарської раси. Що до певного антропологічного місця, яке мають українці серед інших народів, особливо слов'янських груп, то є чимало цікавих гіпотез, яких тут торкатися, на жаль, не маємо змоги, бо питання ці взагалі потребують більшого матеріялу й докладної аналізи, чого ми тут, звичайно, зробити не зможемо.

Закінчуючи цей короткий нарис, не можемо не висловити такого головного бажання: щоб усі антропометричні поміри, що їх досі було зроблено над українцями і що досі не побачили світу, були що-найшвидче опубліковані — це одно, а друге — щоб утворилася можливість поставити наукові досліди над українським народом на широкий і певний ґрунт, та щоб, головне, у молодшого покоління виявився інтерес досліджувати антропологічний тип рідного народу і з'ясувати його походження й антропологічне місце серед інших народів, для чого треба, звичайно, вивчати й ці інші народи; лише в такий спосіб, на нашу думку, можна вивести антропологічну науку в усьому її обсязі і, зокрема, фізичну антропологію на Україні — на потрібний і справжній науковий ґрунт.

Маючи на увазі тих читачів, що хотіли-б глибше й докладніше ознайомитися з питаннями про антропологічне дослідження українського народу, нижче подаємо короткий список головнішої літератури.

Київ, УАН, Кабінет Антропології ім.

Хв. Вовка

¹⁾ Анучин Д. — К антропологии украинцев. (Ф. К. Волков. — Антропологические особенности украинского народа. II т. издания „Украинский народ в его прошлом и настоящем“. Пгр. 1916) Рус. Антроп. Журнал 1918, кн. 1-2.

²⁾ Deniker, I. — Les races et les peuples de la terre.

ГОЛОВНІША ЛІТЕРАТУРА.

- Алешо, О. Антропометричні досліді українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. „Збірн. пам'яті Хв. Вовка“, вид. Укр. Наук. Т-ва. Київ. 1919.
- Анучин, Д. — К антропологии украинцев (Ф. К. Волков. Антропологические особенности украинского народа. Ст. в II т. издания „Украинский народ“. Петрогр. 1916). „Р. Антроп. Журн.“, кн. I — II. 1918. Москва.
- Белобед, Ф. — К антропологии малорусского населения Черниговской губ. „Рус. Антр. Журн.“ 1904, кн. 1-2.
- Weissbach. Körpermessungen verschied. Menschenrassen. Berl. 1878.
- Welcker. Untersuchungen über Wachstum und Bau des menschl. Schädels. Leipz. 1862.
- Вовк, Хв. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини і Угорщини. I. Гудули. „Мат. до українсько-руської етнології“, т. X. Львів. 1908.
- Волков, Ф. Антропологические особенности украинского народа. „Украинский народ в его прошлом и настоящем“, т. II, Петроград. 1916.
- Гильченко, Н. Материалы для антропологии Кавказа. III. Кубанские казаки. „Труды Антроп. Отд. Моск. О. Любит. Естествозн., Этногр. и Антроп.“, т. XVIII.
- Deniker, J. Les races et les peuples de la terre. P. 1900.
- Diebold, W. Ein Beitrag z. Anthropologie der Kleinrussen. Dorpat. 1886.
- Эркерт. Антропологическ. исслед. некот. кавказских народов и малороссов Харьковской губ. „Изв. Кавк. О. И. Р. Геогр. О.“, т. VII. Тифлис. 1881-82.
- Эмме, В. — О соотношении между цветом и формой черепов. Протоколы засед. Антр. От. О. Любит. Е., Э. и А. Москва. 1881 — 1886.
- Ивановский, А. Об антропологическом составе населения России. Москва. 1904.
- Ивановский, А. Население земного шара. Опыт антропологической классификации. Москва. 1911.
- Иков, К. Заметки по кефалометрии. „Дневник Антр. От. М. О. Л. Е., Э. и А.“, вып. IV. Москва. 1890.
- Кожухов, А. Малороссы Волынской губернии. „Р. Антр. Журн.“, кн. 1-2. 1907. Москва.
- Коперницкий, И. Предварительные сведения о краниологических исследованиях. „Изв. Киевск. Университета“, т. I. 1861.
- Kopernicki. Charakterystyka fizyczna Górali ruskich (Zbiór wiadom. t. XIII, 2. Kraków. 1889.
- Краснов, А. Об антропологических типах Харьковского уезда. „Геогр. Сборн. Студ. Хаьк. Универс.“, Харьков. 1891.
- Краснов, А. Материалы для антропологии русского народа. „Р. Антр. Журн.“, кн. 3. 1902. Москва.
- Magierowski, L. Wzrost ludności w pow. Sanockim (Materiały antropol. - archeol. t. IX Kraków. 1900.
- Majer i Kopernicki. Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej (Zbiór wiadom. do antr. Krajowej. t. I, 1877; t. IX, 1885 etc.).
- Id. Charakterystyka fizyczna ludów Litwy i Rusi (Zbiór wiadom. t. XVII)
- Id. Charakterystyka fizyczna ludności Podala (Materiały antropolog., t. I, Kraków. 1896.
- Николаев, Л. П. (редакция). Дети украинцы школьного возраста. „Материалы по антропологии Украины“. Сб. I. Харьков. 1926.
- Николаев, Л. П. (редакция). Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. „Материалы по антропологии Украины“. Сб. II. Харьков. 1926.
- Носів, А. З. Українці Поділля. „Етнографічний Вісник Укр. Акад. Наук“, кн. V. Київ. 1927.
- Носів, А. З. Українці Кубани (друкується).
- Петров, В. Сравнение антропологических данных о призывных Курской губ. „Дневн. Антр. Отд. О. Л. Е. Э., и А.“, вып. 1. 1893. Москва.
- Попов, М. — К учению о черепах. Харьков. 1890.
- Прохоров, К. — К антропологии населения Коротоягского уезда, Воронежской губернии. „Р. Антр. Журн.“, кн. 1-2. 1907. Москва.
- Проценко. Антропологические этюды. „Зап. Киев. О. Естествоисп.“, т. II. 1871. Киев.
- Талько-Грындзевич, Ю. — К антропологии населения Подолии. „Труды Антр. Общ. при Военно.-Медиц. Акад.“, т. II. 1897. СПб.
- Talko-Hrynczewicz, J. Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego (Zbiór wiadom. do antropol. Krajowej. t. XIV).
- Чубинский. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в западно-русский край, т. VII. 1877. СПб.